

109
7.

~~601~~

अथ
वेदान्तसारव्याख्या १०९
नरसिंहसरस्वतीप्रणीत

॥ वेदान्तसारव्याख्या ॥

१७०

~~X~~ Vedanta Sara Vyakhyana .

वे० टी०

१

श्रीमत्सच्चिदानंदाय नमः ॥ इह मां ते देव गुरुं न त्वापरमानंदमद्वयं वेदुं वेदांतमास्मदीकां तात्मा सुबोधनी १ इह स लु
कश्चित्पुत्रोऽपुं नित्याद्ययनविध्यभीतसकलवेदराशीनां चित्मात्राश्रयतद्गुणानंदविषयतायतिविधनीपभावह्या
ज्ञानविलसितांतर्भवावुक्ति कर्मकाशनिषिद्धवर्जितनित्यनैमित्तिकप्रापश्चितोपासनाकर्मभिः सम्पन्नप्रसन्नैश्वर्यो
ष्ठकाकर्णारिसंघर्षितादर्शतलवदतिनिर्मलाशयानां नलिनीदलगतजलविंदुवद्विरागभाविस्तं वपयंत जीवजातं स्वा
त्मवत्प्रसोरासां जरागतं रूपाभंगुं तापत्रयाग्निसेदित्वमानमनिशमात्मप्रपश्यतां प्रतिविदेकितां अतएव हि
कस्तुकचंदनविषयभोगेभ्यः आमुष्मिकहिरां प्रभाभी घमतभोगेभ्यश्च ता शनैव अतिनिर्विष्यमातमानां यमादि
साधनसंपन्नानां आपाततीक्ष्णतां चित्तवेदाद्यैर्वादेरायंकारपर्वतजडपदार्थांतरविलक्षणासुप्रकाशस्वरूपप्रसंगा
त्मनि ब्रह्मादेतेषां शयावन्नानांतज्जिज्ञासनां पुरुषाणां शिष्टाचारपरिप्रासेष देवतात्मस्कारादिलक्षणागालाच
रणास्य अवस्य कर्ज्यतोऽप्रदर्शयतलक्षणाया तु वैभवतुष्टेति रूपयनपरमात्मानं नमस्कुरुते अखंडमितादिता

राम

१

असंख्यविद्वानेदमवाप्नुनसगोचरं आत्मानमखिलाधारमाश्रयेः मीयसिधये १ अभीष्टस्य निश्चेयप्रसिद्धे प्राप्तये आत्मा
नमाश्रये एकत्वेन प्रतीतिपदस्य ननु अतिव्यपस्यात्मनः कथं प्रतिपत्तिरित्याशंकायामाह अखिलाधारमिति अखिल
स्वरवरात्मकप्रपंचस्य विवर्तविधानत्वेन कारणात्वात्क्रान्तेवैव प्रतिपद्येत्तननुष्ठुमिस्यः ननु एवं प्रतिपत्तिविषये त्वमेत
दृश्येत्तोपपत्तिमाशंकाह अथाश्रयसगोचरं इति पतोरावोतिवर्ततस्यादिष्टुतिभिरविषयत्वप्रतिपादनात्तत्रातिपत्तिविष
यत्वकारणोपलक्षितेव त्रविषयत्वेनोपचरिकमिति भावः ननु एवमपि त्रयकारणात्वेन त्रिद्वयनिसत्त्वशंका मपहराह
सदिति नाशाभावोपलक्षितस्वरूपं सदेवमौप्येत्स्यादिष्टुते ननु तथापि जडत्वापत्तिमाशंकाह विदितिसप्रकाशचैतन्यस्वरूप
मिति पावत ननु तथापि अपुरुषार्थत्वात्किमित्याश्रयाणीयमित्यत्र आह आनंदमिति परमानंदस्वरूपमित्यर्थः ननु तथापि भक्षि
तेपिलहशुनेन शांतोऽधिरिति स्यायेवं प्रपंचस्याधिष्ठानव्यतिरिक्ततया प्रतीपमानत्वात्कथमद्वैतसिद्धिरित्याशंकां तदानीं
कुर्वन्नाह अखंडमिति सजातीव विजातीयस्यान्तर्भेदस्य नित्यस्य अत्र सच्चिदानंदं प्रयोजनं अखंडमिति विषयः यस्त्वविष

२०८

२

येयोऽतिपाद्यप्रतिपादकभारसंबंधः तत्कामोधिकारीत्यनुवेद्यतुष्टपमर्थादुक्तं किंच यस्मदेवेयमभक्ति यथादेवेतथागुणे
तस्यैतेकचित्तात्पर्यं प्रकाशं तेमहात्मन इत्यादिस्मृत्या गुरुनमस्कारस्यापि शास्त्रात्प्रतिपादनात्तन्मस्कारोपपत्त्यर्थे
नकारिष्यति तत्रतिपर्वकमभिधेयग्रंथप्रतिज्ञातीते अर्थतोऽप्यद्वयानंदानतीतद्वैतभानतः गुरुनारायणवेदांतसारं च रचय
मति २ अतिनादिशब्दवत्संज्ञासां प्रविष्टिर्धने अर्थतः शब्दतश्च अद्वयानंदानंदगुरुनारायणवेदांतसारयथामतिवस्तुत्पत्त्यः
अद्वयश्चासौ आनंदश्च अद्वयानंदतान अद्वयानंदानंद अत्र हेतुमाह अतीतद्वैतभानतः अतीतगतं द्वैतभानं पतः तस्मादतीत
द्वैतभानतः निरस्तसमस्तभेदज्ञानत्वादित्यर्थः तानगुरुनारायणकापवास्तोभितमस्तुष्टोचरीकृतसवेदांतसारवेदांतानामुप
निषत्ताकृतज्ञातानां मध्ये पत्तारं सिद्धांतरहस्यमिदं ज्ञाते पुनर्हीतव्यं नावशिष्यते तं वेदांतसारं यथामतिबुद्धिमत्तैः कृतं सवेदं
प्रतिपादयिष्ये इत्यर्थः इदानीं सर्वस्यापि वस्तुविचारो देशपूर्वकत्वात्प्रतिज्ञातं वेदांतं नाम तेन निर्दिशति वेदांतो नाम उपनिष
त्प्रमाणं तदुपकारिणामाग्रीरकृत्वादीनि च उपनिषदप्रमाणां उपनिषत्प्रमाणं उपनिषदोपत्रप्रमाणमिति वा तदुपका

राम

२

शिशोवेदांतका मतसंग्राहकाणिशारीरकसूत्रादीनिव अथातो ब्रह्मजित्तमेत्यादिसूत्राणि आदिशब्देन भागवतीतादि अथात्म
शास्त्राणि गच्छन्ते तेषामप्युपनिषत्त्वमिति भावः ननु पक्षेऽपि अवांतरानुबंधवतुष्यमापद्यतेति निर्दिष्टं तथापि यस्मानुबंधव
तुष्यमापत्तिरूपतया द्रष्टव्या तं मवृत्तिर्न स्यादित्यत आह अस्य वेदांतप्रकरणात्ता तदप्येवैवानुबंधस्तद्वत्तामिदं न तेऽप्या
लोचनीया वेदांतसारसंग्रहः ननु वेदांतं तशास्त्रस्यापि किमनुबंधवतुष्यमेव नाप्यपि तद्वत्तामिदं रिताशं क्यमलशास्त्राणां
बंधवतुष्यमाविःकरोति तत्रानुबंधो नाम अनुबंधवतुष्यमेवाह अधिकारी विषयसंबन्धप्रयोजनानि यथोद्देशमधिकारि
णां लक्ष्यपति अधिकारीतु विधिवदधीतवेदवेदांगत्वेनापाततोऽधिगता रित्वे दार्थास्मिन् जन्मनि जन्मांतरे वा काम्यनिधि
द्वर्ततपुरःसरं निमित्तक प्रापश्चितोयासनानुष्ठानेन निर्गित निर्गितनिविलकल्मषतयानि तांतनिर्मलत्वात् सधनं
तुष्यमापन्नः प्रमाता अधिकारी १ स्वाध्यायोद्येतद्विद्वन्नौत्रिगणाकानामपतीता नाम ध्ययन नियमेन विधीयते अथप
न विधिप्रपुक्तमेवाध्यापनं नाध्यापनविधिप्रपुक्तं तथाच अधीतो वेदं वेदवेदांगानि च शिक्षाकल्पोऽथा करणार्थोऽप्येति

देवी०

2

निरुक्ताख्यानि यतस्तनत्रापाततोधिगताखिलवेदाथः अतस्तवेवेदाथेरहमेतौतमतिउत्तरंयथेवेयथ्यपरिहारापत्रा
पाततइत्युक्तंननुअनधीतेवेदादीनामपिबिदुरादीनोतत्वज्ञानोसतिदर्शनादध्ययनतत्पुक्तंकमीनुष्टानवेपर्यमाशसो
तरमाह- जन्मांतरेति-तेषामाधुनिकाध्ययनाद्यभाविपिजन्मांतरीपाध्ययनोनादिनाविज्ञपरिणामकसतांअस्मिन्नजन्मनिवि
नाप्यध्ययनादिनाज्ञानोपपत्तौबंधकाभावात् नाध्ययतादिविधिवैपर्यमितिभावः कांमेति कांमस्याधिकर्माणोधर्मसा
धुनत्वपिपातापातसंपादकत्वेनबंधकत्वात्निषिद्धत्वं तद्यर्जनपुरःसरमित्युक्तंतथावन्तित्वादिकर्मानुष्टानेननिर्गतमि
खिलकल्मषतयातिरसंस्तमकल्मषकल्मषत्वेन अत्रनिखिलपदंकांमतेषिधजनितासुकृतदुःकृतपरंतेतन्नितांजनि
तलसांतःनितांतत्पुंतेनिर्मलंस्वयंसांतमंतकरांपस्यसतयोक्तं वक्ष्यमाणमाधुनचतुष्टयसंयुक्तः प्रमाताअतःकरणे
तिविंवितंवैतन्यमित्यर्थः एतदेवस्पष्टंवाक्येति- कांम्यानिस्वर्गादीष्टसाधनानिन्यातिष्ठाम्दीनि निषिधानितरकाद्य
निषिष्टसाधनानि ब्रह्महिंसादि नित्यानित्यअकरणोपपत्त्यापसाधनानिसंख्याबंदनादीनि नैमित्तिकानिपुत्रजन्माद्य

राम

3

नुवंधीनिजोत्पत्त्यादीनि प्रायश्चित्तानि पापक्षपसाधनानि कृच्छ्रांश्चापरादीनि उपासनानि सगुराव्रसविषयमात
 सव्यापाणिशांस्त्रिविधादीति एतेषां निपादीनां बुद्धिषु द्विपरंप्रयोजनं उपासनानां तु द्विनेकाग्रं विविदिषंति पदेन
 नेतरस्यादिश्रुतेः प्रपञ्चकत्वं हेतीति स तेषु नित्यं नैमिजिकं प्रायश्चित्तोपासनानां चावांतरफले पितृलोकसत्त्वो
 कप्राप्ते कर्मणापितृलोकाविधयारिवत्त्वं कश्चारि श्रुतेः साधनानि नित्यानि सवस्तुविवेके ह्युच्चार्यफलभोग
 विरागशमदमादेः संपन्नमुमुक्षुत्वानि नित्यानि सवस्तुविवेकस्नाचर ब्रह्मेव नित्यं वक्तुं ततोऽसदखिलभूतिरसि
 तिविवेचनं ऐहिकानां सुखचंदनादिविषयभोगांतोत्तमं कर्ममजस्य तपाश्च नित्यात्वं तत्र आमुष्मिकाशामपि अम
 तादिविषयभोगात्मासतिस्तपतांतेभ्यो नितरां विरंति इहामुत्रफलभोगाविगाः शमदमस्तुषट् शमदमडपरजितिति
 हासमाधानप्रज्ञाख्यातत्रशमस्तुषट्क्षणमाह शमस्तु तावत्तत्रवगादिव्यतिरिक्तविषयेभ्योऽनुसृतियेहः यथातीव्रा
 पांबुभृद्वापांजातापांभोजनादन्योऽप्योपासनामनसो न रोचते भोजनेर्वावलंबेन सह ते तथा सुखचंदनादिविषयेष्वप्यंतमह

वेगीठ
४

विःतत्त्वज्ञानसाधनेषु श्रवणमननादिषु अतन्तमभि रचिर्पराजापते तदा परे वासनावलात श्रवणादिसाधनेभ्यः उदीयत क
वेरुनादि विषयोपमा नमनयेनांतकरणावृत्तिविशेषेण निगस्यते सवृत्तिविशेषः शम इत्यर्थः इदानीं दस्य लक्षणा माह ॥ ४ ॥
सोमाहं द्रियाणां तद्वतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तने ॥ सातसाधनश्रवणादिसाधनेभ्यो विलक्षणाषु शब्दादि विषयेषु प्रवर्तमा
नातिश्रोत्रादीनि वास्येद्रियारिणोपेतवृत्तिविशेषेण निवर्तते स इत्यर्थः इदानीं उपरते लक्षणा माह ॥ निवर्तितातां तेषां
तद्वतिरिक्तविषयेभ्यः उपरमणमुपरति ॥ निगह्य जानांतेषां मेव वास्येद्रियाणां श्रवणादिसाधनवृत्तिरिक्तेषु शब्दादि
विषयेषु जानांदिपाणिमिदं ध्यानाद्यं तितथातेषां निग्रहोपेन वृत्तिविशेषेण निवर्तते सोपरतिरित्यर्थः उपरते लक्षणांतरमा
ह ॥ अथवा विहितानां कर्माणां विधिनापरित्यागः विहितानां नित्यादीनां कर्माणां विधिना चतुर्थ्याश्च मसीकारकमिणापरित्या
गनाहं कर्तव्यवस्थानमुपरतिरित्यर्थः तितिक्ष्यालक्षणा माह ॥ तितिक्ष्यातीतो ह्मादिद्रुहसह्युता ॥ शरीरधर्मसुशीतो
ह्मादिस्तब्धन्यसु सुदुःखादेश्च शरीरतल्लकुं प्रश क्त्वा तत्प्रकाशाविद्रुये स्वात्मनिव शीतो ह्मादेरसंताभावादिति विवे

गमं
४

कश्चित्तेन मिथ्याभावस्य शीतो ह्यादिद्वंद्वस्य यत्सहनं साति ति ह्यादिस्य इदानीं समाधानस्य लक्षणा माह विग्रहे तस्य मतः
श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानं शब्दादि विषयेभ्यो निगृहीतस्यांतःकरणस्य अवगादि तदनुगुणोद्युतद्वयका
रकेषु अमानितमर्दमित्यादि साधनविषयेषु समाधिर्नैतर्पेया तच्चिंतनं समाधानमिति सार्थः अद्याप्य स्यात्तथा गुह्यं यंतवा
केषु विश्रवामः अद्याप्य मुहूर्तं मोक्षेष्टा स्वप्नतः प्रमाता अधिकारी तथा च यत्किंचित् सकलं विशेषणविशिष्टप्रमाता विशि
कारीत्यर्थः अस्मिन्नर्थे अतिप्रमाणापीति शान्तोदात्त इत्यादि श्रुतेः उक्तं च शान्तचित्तापजितेन्द्रियाप्राप्तिगोदावापपयोक्तकारि
रो गुणानितायानुगत्य सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं समुहवेदति यथोपदेशं विषयं निरूपयति विषयो जीवन्मूर्तं शुद्धं चैत
न्यप्रमपंतैव वेदांतांतात्पर्यात् अविद्याध्यारोपित सर्वज्ञत्वं किंचित्तत्त्वादि विरुद्धधर्मपरित्यागेनावशिष्टं शुद्धं चैतन्यं ते यस्य
रूपमेव सर्वेषां वेदांतांतात्पर्यात् अविद्याध्यारोपित सर्वज्ञत्वं किंचित्तत्त्वादि विरुद्धधर्मपरित्यागेनावशिष्टं शुद्धं चैतन्यं ते यस्य
रूपमेव सर्वेषां वेदांतांतात्पर्यात् अविद्याध्यारोपित सर्वज्ञत्वं किंचित्तत्त्वादि विरुद्धधर्मपरित्यागेनावशिष्टं शुद्धं चैतन्यं ते यस्य

वे० ५

एष च बोधो बोधमात्रलक्षणा बोधो बोधक भाव इति बोधो यस्य तस्य तौ कस्य स्वस्वस्य बोधक स्येवं दातया स्वस्य बोधो बोधकमा
व एव संबन्धस्यर्थः अतश्चिष्टप्रयोगेन न माह प्रयोगेन तत् तदैवैक्यप्रमेयात्तात्ता तत्तिष्ठति स्वस्वस्यान्तदावामिच्छा ब्रह्मात्मैकत्व
लक्षणाविन्मात्रांतरः ज्ञानतत्कारणसकलप्रपञ्चनिवृत्तिः पुनरुक्त्यभावस्य स्वस्वस्याऽन्तदा तदप्राप्तिः फलसिद्धिर्बहुलैक
प्राप्तस्य क्रियासाध्यस्य लोकेः पुरुषार्थत्वेन फलत्वं दृष्टं अत्र नित्यप्राप्तस्यात्मस्वरूपस्य क्रियासाध्यत्वाभावेन पुरुषार्थत्वाभा
वात्तत्तत्फलत्वमिति चिन्त तस्यैव पुरुषार्थत्वमिति नियमाभावात् यथा लोके कस्यैविधिस्तत्तत्कर्मणो स्वत्युक्तशोकादि
संस्थमानस्यापि पठेणोत्तरकाले स्वकठगतचामीकरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वात्फलत्वश्चे एवमत्रापि नित्यप्राप्तस्यात्मनः अज्ञान
मोहोऽवकाशे राव तत्त्वेन विस्मृतस्वस्व रूपस्य गुणश्रुतिवाक्यश्रवणान्तरं अज्ञानमोहोऽवकाशे नित्यतो सत्यां संप्रकाशमानवि
द्रूपस्य मिदस्यैवात्मनः फलत्वमुपवर्तत इत्यर्थः उक्तैर्यश्रुतिप्रमाणपति तथैति शेषमात्मविद्रूपविद्रूपैव भवति इत्यादिश्रुतेः अ
धुना शास्त्रारंभेन निजाधिकारपीडितिरूपस्यान्तरं शास्त्रारंभं प्रसूति अथवा लक्षितसाधिकाणाः कर्मव्यदर्शयति अथ

रामे

अधिकारिजनमणादिसंसारानलसंतसोप्रदोमशिराजलशशिमिदोपरपणिः श्रेत्रियेवस्मनिंछरुमुपसृतममुसर
ति उक्तलक्षणांलक्षितोद्विस्तन्निहिताधिकारीगुरुमुपसृततमनुसरतीतिसंबंधः ननुसंसारसक्तचित्तस्यविषयालो
लुप्यन्तिरहितस्यगुरुपसर्पणामपुक्तमिसाशेक्याह संसारानलसंतसोति संतसेहनुमाह जननेति ॥ अदिशेषेनयावपोगसं
तमेतमेवगुरुपसर्पणामित्पद्व्यंतमा प्रदीपप्रियायति ॥ अर्द्धदधमस्तकेदाहजिह्वनिकामोऽहतिपयाशोतलजलरुशि
मनुसरति तथासंसारताययदंरुय मातस्तत्रिह्वनिकामोऽहतिपयाशोतलजलरुशि
वत्प्रकाशात्मसुखरूपसमर्पकं गुरुसमीपात्वा अनुसरति मनोवाक्यकर्मभिस्सेवेतद्वर्षः अस्मिन्नेयश्रुतिप्रमाणयति
तमित्यागिाश्रेत्रियमित्यादिश्रुतेः अथगुरुकृत्यमाह ॥ मपरमरूपपाश्वर्यापरादत्यायेनैनमुपदिशति ॥ सपूर्वोक्तिप्र
संगेनशिष्योपदिशतीत्यनपः परमरूपसमपिब्रह्मस्वरूपेकस्मादुपदिशतीत्यत आह रूपयेति ॥ कृपावतिरित्तसाधनातराभा
वदित्यर्थः ननुअसंख्यब्रह्मस्वरूपम्यासाः गोवरत्वेन उपदेष्टुमशक्यता कथमुपदिशतीत्यत आह अध्यारोपति ॥ अथ

वेणी०
६

उद्रस्यस्यस्यविधिमुखेनोयेदुमशकलेपितेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिमनुस्य त्व अविधायासी पितीमया नानापदा
यतिषेधमुखेनोपलक्षितं अखंडचेतनमेव पुनस्तत्तज्ज्ञानमनेतं तस्मै सादिश्रुतिमनुस्य लक्षणाया विधिमुखेनापुपदिशति तेभ्यः
तन्मृतिमाह तस्मै सविधानुपमनाय प्राहेत्यादिश्रुते । अस्मिन्नर्थे लौकिकदृष्टान्तमाह । अस्यैव मनायोरज्ञौ संपादोपवदस्तु
न्यवस्तारोपोऽधारेण । बाह्यरिक्ते वस्तुत्वेनाभिमतैरज्ञौ अवस्तुभूतमप्यप्योपानामरजवच्छिन्नहेतुमनिष्ठाः विषोपादाने त्वत
नाप्यस्य किंतुरः प्रविशेषदर्शनेन जरकालेनाधिष्ठानरजुमाह्लात्कारो रज्ज्वत्तानतिद्वितो सर्पभ्रांति निवर्तत इत्यर्थः उक्तमर्थं दर्श
तिकेपेजपति वस्तुसंविदानंदारूपं ब्रह्म कालत्रयानयाप्यात्मैव वस्तुशब्दार्थः तत्राऽवस्तुस्य रूपमाह अज्ञानादि सकल जडस्य
हो अवस्तु । अज्ञानतन्मयोमादेर्मिथ्यात्वात्तदप्यत्वात्माप्यवत्त्वादिका रित्वात्तापेह हि द्विकत्वादिह तु भिन्नं कुतश्चित्तरथः
एते देवविस्तरेणोपपादयितुमज्ञानसंस्तवदाह अज्ञानंतुमदसंभ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधिमाकस्यपयत्ति
चिदिति वदंति । किमिदमज्ञानस्य सद्रूपं वा नाद्यः तस्य शशविधागानुल्यं तेन तु चत्वात नापि द्वितीयः असतः कस्यात्वा नुपप

रामे
६

नेरित्यादिहेतुभिः सत्त्वेनाहेतुत्ववतिरूपयितुं न शक्यत इत्यत आह अनिवचनीयमिति ननु अज्ञानस्यानिवचनीयत्वसद्वय
ज्ञातुमशक्यत्वात्तदभावप्रसंगमाशङ्क्याह त्रिगुणात्मकमिति अज्ञानमेकात्मित्यादिश्रुतिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वं
प्रतिपादनादित्यर्थः नन्वेवमज्ञस्याज्ञातस्य श्रुतिप्रतिपक्षस्योपादिदूषणावितर्कितं भवता देवीसेषामुपायस्य सत्त्ववत्
समानं ज्ञेयं संसारनिवृत्तिमाशङ्क्य हेतुत्वनिरोधीति एतादृशमज्ञानमात्मसाक्षात्कारेण निवृत्तिरेत्यर्थः तदुक्तं भवता
देवीसेषामुपायमपीमममपादुरत्यपामामेवपेप्रपद्यंते सापामेतां तुरंति ते १ ज्ञानामाव एवाज्ञानमिति तादृक्कमतेनिरा
करोति भावरूपमिति त्रिगुणात्मकत्वं भावरूपत्वेऽपि इदमित्यमेवेति विंटीकृतस्य प्रदर्शयितुं न शक्यत इत्यत आह यत्किं
चिदिति किं मय्य घटितघटानापत्तिरित्यर्थः अनिवचनीयातादिभावरूपाज्ञानसंश्लेषः तु भवेमवोद इत्यदर्शयति अहं
मत्त इत्यनुभवात् अहमज्ञो मामसं च न जानामीत्यपरोक्षाय भास एव प्रमाणादित्यर्थः तस्यैवोपधंभकत्वेऽतिमुदाहरति
देवात्मशक्तिं स्वर्गोर्निर्हामित्यादिश्रुतेषु अज्ञानं विभजते इदमिति इदमज्ञानं समधिष्यमि प्रापणोक्तमनेकमिति च

के० ७

व्यवहृपंत वस्तुतोस्तान्स्वेकत्वेपिसमस्यभिप्रोपरोकमिति व्यवहृपते व्यवहृप्यभिप्रोपणा अनेक इत्यर्थः एतदेव प्रपं
वपितुं प्रीतिजानीति तथा हि यथा वृक्षाणां समस्यभिप्रोपणवन्मिसेकत्वव्यपदेशः यथा वह्नानां वृक्षाणां समुदायविवक्षया
नीमित्येकत्वव्यपदेशः यथा जलानां समस्यभिप्रोपणजलाण्य इति यथा वा वह्नानां घादिजलानां समुदायविवक्षया जलस्य
यदेकत्वव्यपदेशः तथातः करणोपाधिभेदेन नानात्वप्रती यमानानां जीवा तातानां समुदायविवक्षया ज्ञानमित्येव
त्वव्यपदेश इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमारायति अज्ञाते का मित्यादिभुते ॥ इयं समीचीनरूपोपाधितपत्तिश्रुत्युक्तप्रका
नानाजीवातनिकृष्टांत करणव्युपाधये ह्यसमस्युपाधेरसंबेले चरं पश्यति विगतप्राणादिदेव सकलकापे प्रय
चस्पज्ञात्कारणम तज्ज्ञानस्य समधिमतोपाधित्वेन विपुलसत्त्वप्राधान्यमित्यर्थः ॥ तथा नानात्वेन प्रतिभाममानजीवा ताता
मानां समस्यभिप्रोपरोकत्वव्यपदेशः ॥ अत करणोपाधिभेदेन नानात्वेन प्रती यमानां जीवा तातानां समुदायविवक्षया
एकत्वमित्यर्थः एतत्समस्युपाधिशोणा इत्येव रक्षेत्तन्मूलरूपति ॥ एतदुपीह तं चैतन्मूलरूपत्वं इत्येव सर्वनिपुणत्वादिगुणवन्म

रा० ७

व्यक्तमेतयोमिजगत्कारणमिति वयमपदिश्यते - सर्वेषां जीवानां कर्मो न रूपे इति तेन फलदात्वेन तद्वत्त्वस्य तेन
धावसर्वेषां जीवानां प्रेरकत्वेन निरूपिते सुखे प्रमाणागोचरत्वादव्यक्तमित्युच्यते तथा सर्वेषां जीवानां अतर्ह्यदयोऽस्य तत्त्वाद्
दिनिषामकत्वेन अतर्ह्यमोत्पद्यते सर्वस्वराचरात्मकप्रपञ्चस्य विवर्त्ता धिष्ठानत्वेन जगत्कारणत्वं मिति वयमपदिश्यते तस्य
॥ ३ ॥ केचिपुक्तिमाह - सकला ज्ञानावभासकत्वात् - अत्र प्रमाणा माह - सर्वज्ञ सर्वविदितादिभ्युते इत्यादी तस्यैव सत्त्वसु
सयोपाधिरेव कारणाशरीर आनन्दमपकोशत्वं सुषुप्तवस्थावैशिष्ट्यं च लभत इत्यत आह - अस्मिन् अस्मिन् सत्त्वस्यैव सत्त्वस्यैव
खिलकारणात् कारणाशरीरमानन्दप्रवृत्तात्काशवदाद्यादकत्वाच्चानन्दमयः कोशः - कारणाशरीरत्वे हेतुमाह अस्मि
त्येति - आनन्दमपत्वे हेतुमाह - आनन्दप्रवृत्तादिनि - कारणात्वावस्थायां प्रकृतिपुरुषमात्रव्यतिरिक्तस्य स्थूलकर्षप्रपञ्चस्यै
वाभावात्तदबाहुल्यमिति कोशत्वे पुक्तिमाह - आद्यादकत्वादिनिशरीराद्यादकत्वमवरात्माद्यादकत्वादज्ञानस्य केश इति
वद्वार इत्यर्थः ननु तथापि कारणात्वात्पादे रज्ञानस्य सुषुप्तिहेतुतः इत्यत आह - सर्वोपपत्तात्सुषुप्तिः - सर्वस्थूलसूक्ष्मपादकार

वे. २१०
८

रोषो धौलीनत्वा सुषुप्ति रित्यर्थः ननु स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चत्वप्रस्थानस्य कथं सुषुप्तिरिति साधेयं संज्ञाभेदानवस्तुभेदमाह अतएव
स्थूलसूक्ष्मालयस्थानमिति बोध्यते यतः कारणत सुषुप्तिरिति अतएव यं वीरुतमस्तस्य लप्रपञ्च निरूप्ये दा नीय मिता सजाय
द्वस्या विशिष्टस्याऽप्यं वीरुतमस्तकार्यस्य सूक्ष्मस्य प्रपञ्चत्वस्याऽनमिति व्यवस्थिते इत्यर्थः समीपे रूपाज्ञानं सप्रपञ्चं
निरूप्ये रानी व्यभिक्तमज्ञानं निरूप्ये पितुं दृष्टांतो तावदर्शयति यथा दत्तस्य मध्यमि प्रापेण वृद्धा इत्यने कत्वव्यपदेशः यथा
जला शयस्य मध्यमि प्रापेण जलानीति तथा ज्ञानस्य मध्यमि प्रापेण तदने कत्वव्यपदेशः यथा बहुवृक्षसमुदायस्य कर्त्तृत्वेन रूपे
लौकत्वव्यवहारेऽपि प्रत्येकवृक्षविषया कृता दयो बहुवो हस्तस्य तिष्ठेतीति बहुत्वव्यवहारः यथा बापीकपतडागद्विषयसमुदाय
विषया जलाशयस्यैकत्वव्यवहारेऽपि प्रत्येकत्वा व्यादिविवक्षया बहु निजलातितिष्ठेतीति बहुत्वव्यवहारः तथा स्कलप्रपञ्च
करणात्प्राप्तानस्य समुदायस्यैकत्वव्यपदेशेऽपि अहंकारादिकाणां भूतानां जीवाणां ज्ञानानां प्रत्येकविवक्षया बहुत्वव्यवहार
इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणापत्तिरिंद्रो मा पा भि सुस्सुत्त इत्यदि श्रुतेः ननु मुक्त्यापि एकस्यैवा ज्ञानस्य त

राम
८

दवष्टिन्नेचेतनस्य वायुमि समष्टिता कुत इत्यत आह अस्य वस्तु समस्त व्यापित्वेन यद्यपि समष्टिता व्यपदेशः भे
दविरुपाव्यपित्वे घटादिवत् आभेदविरुपासमष्टित्वं मतिं शब्दादिस्तथैव जत्र महाप्रलयकालीनसमष्टि
मत्तविशुद्धसत्त्वप्रधानायाः मूलप्रकृतेः सकाशादेनैदिनप्रलयकालीनवस्तुपाधिमत्तजीवप्रकृतेर्भेददर्श
यति इत्येवमपि निरुपेक्षाधितया मलिनसत्त्वप्रधानायां जीवात्मा सुषुप्तवस्थाप्राप्तेः क्व रीद्विहेयसंस्काररूपा निरुपेक्षा
धित्वेन मलिनसत्त्वप्रधानेत्यर्थः अनेनोपाधिना प्राप्तवैतन्यमल्लक्ष्यते एतदुपाहितचेतनमल्पत्वाद्देवीश्वरेत्यादिगुणैकप्राप्तद्वे
त्यनेन अशेषपत्तिमाह एकाचानावभासकत्वात् स्थगितमत्वाच्चान्तराजीवात्ताहंकारादिविहेयसंस्काररूपं हानस्य व
स्तुत एकत्वेन तदवभासकेश्वरजीववैतन्येन मयोपेक्य कृतमित्यर्थः सोऽपि जीववैतन्यस्य प्राप्तत्वं साधयति अस्याप्राप्तत्वमस्योपा
धितया अनतिप्रकाशकत्वा दस्यापि पञ्चविहंकारादिकाशात्वात्कारागशिरत्वमानदप्रचुरत्वादेव हेतोरानन्दमयकथ
संस्काररूपाः स्पष्टीयाधिगततया तदाह तत्वेनातिप्रकाशकत्वाभावात्प्राप्तत्वमस्येत्यर्थः यथाज्ञात्वा शोण्यरोपाधे
कारागशीरत्वमानदप्रचुरत्वेन चानन्दमयकोशात्वं कोशाद्व्यतत्वेन तत्केषात्तथागतसर्वतारमयनमाप्तचेतनं

वे० टी०
९

प्रातिदिशति अंकारासीति प्रत्ययकालेति रापगर्भादिप्रपंचोत्पादकेष्वरमूलप्रकृतेषु सुषुप्तिकाले अंकारादिशरीरोत्पादक
 संस्कारमात्रावशिष्टजीवात्तात्तानस्यापि कारराशरीपंतं इन्द्रियतद्विषयाभावेन व्यासंगाभावादानंदवाहुत्यात्मायादकृतातश्च
 तदमयकोशेतेवपुत्पतइति भावः ननु स्यात्तस्य शरीरं नप्राप्यतस्य कथं सुषुप्तिपदवाच्यत्वमित्याशंक्य पूर्ववत्संज्ञाभेदेन वस्तु
 भेदोक्तवक्तुं तत्र पुनः सारः सर्वाप्रमत्तात्सु सुषुप्तिः स्यात्तस्य शरीरं नप्राप्यतस्य कथं सुषुप्तिपदवाच्यत्वमित्याशंक्य पूर्ववत्संज्ञाभेदेन वस्तु
 स्यात्पंचवीकृतेषु शरीरेषां प्रातिभासिकेषु विलोपितत्वात् तस्यापि प्रातिभासिकस्य स्वामप्रपंचस्य स्वकारणात्ताने लीत
 त्वात्सर्वोपरीतिरित्यर्थः तथा चोक्तं लोपकेन स्यात्तद्वर्मा इवाद्यास्य स्तरांके तस्यापि विलोपनीरेति चेन्न तेन पुराया वरुण
 कश्चिदपीरसत्यस्यात्प्रातिभासिके तत्रापे सच्चिरानंदः परंपरं सति साक्षिणीति १ ननु प्रत्ययकाले सुषुप्तिकाले च भुक्तः
 वरुणातद्वत्साभावेन आनंद्यादकाभावादानंदप्राचुर्धसः प्रविप्रमायामावासांशोऽपरिहृत्यति तदानीमेतौ दृश्येतां च
 तस्य दीप्तिरिति सक्षमाभिरत्तनवृत्तिभिरानंदमनुभावः अप्यास्यते तं तकरास्य वृत्तिरिति कृते तस्यैतत्तदीयास्तानि स्या
 पिसक्ष्मवृत्तपस्वीक्रियेते तथा च दृश्यः स्वकीयाऽज्ञानवृत्तिभिर्ज्ञात्मानंदवाहुल्यमनुभवति जीवेऽपि संस्कारमात्रावशिष्टातिशयाः
 स्वा

राम
९

[illegible]

नमवलो कथितुं दुष्पिधायक तथा दयतीवता दृशं सामर्थ्यं यथात्मोपि मे द्योऽनेक योजन विस्तीर्णमादित्यमंडलमवकाश
 तदुपलब्धं दृष्टिमात्रा दयतीवतेन आदित्यमा दयतीत्युपचर्यते तथा तितु दृष्टिपरिधि सप्तजानं प्रमातृदुष्टिमात्रा
 दयतीवतेनात्मानमा दयतीत्युपचारादुच्यते इत्यर्थः अस्मिन्वर्षे वर्धसंमतिमाह तदुक्तं घनघट्टदृष्टिर्धनद्वि
 मर्क्ययथा मन्यतेतिः प्रभंचातिमूढः तथा वध्ववद्रुतियो मूढ दृष्टिः सन्नित्योपलब्धिस्वरूपो हमात्रेति अन्ये वाकराणां
 तथा वध्ववद्रुतियो मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखमोहात्मकतुष्टसंसारसंभावनासमारोप्यत इत्यहं अनया वृत्तस्यात्मनः कर्तृत्वभो
 क्तृत्वदुःखित्यादिसंसारसंभावना अपिसंभाव्यते इयमेवावशक्तिरात्मभोमेददुष्टिजनकोत्पन्नसंसारहेतुरिति भावः अत्रानुरूपं
 क्तातमाह यथा स्वज्ञानेनावजायंरज्ज्वोसर्पत्वसंभवना यदुक्तमसंयोगादात्मनः कथं जगत्करणात्त्वमिति तं निराकर्तृवि
 दोपशक्तिमाह विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्ववृत्तरज्ज्वोसर्पत्वात्सर्पदिक्मुद्रावयति एवमनमपि स्वावृत्तात्मनि विक्षेपश
 क्त्या आकाशादियं कमुद्रावयति तादृशं सामर्थ्यं यथा रज्ज्विषयकमज्ञानं सर्पमुद्रावयति तथात्मविषयकमज्ञानमपि

स्वैव घने आत्मनि विक्षेपशक्तिप्रभावेन आकाशादिप्रपञ्चकमुत्पादयतीत्यर्थः अस्मिन्नर्थे ग्रथांतरसंवादे दशयति तदुक्तं वि
 क्षेपशक्तिर्लिंगादिवत्सांशतं जगत्सृजति ५ ननु किमात्मा चराचरात्मस्य प्रपञ्चकस्य निमित्तकारणं उपादानं कारणं नाद्यः दं
 आदिवत् स्वकार्यव्यापित्वं न स्यात् आत्मनः तत्संख्यातेवानुप्राविशदिति श्रुत्यादि स्वकार्यव्यापित्वस्य वरात् न हि
 तीयः अचेतनस्य जडस्य प्रपञ्चस्य चेतन्योपादानत्वा संभवात् उपादानत्वेन च कार्यकारणयोरेकत्वेन प्रपञ्चस्योपचेत
 न्यरूपत्वप्रसंगात् अनित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य जडप्रपञ्चं प्रत्यात्मनः चेतन्यप्राधान्येन निमित्तत्वं स्वाज्ञानप्रधा
 न्ये लोकोत्तमं उपादानं च संभवतीति ग्राह्यं शक्तिरद्वयवदज्ञानोपहितचेतन्यस्वप्रधान्यतया निमित्तं स्योपाधिप्राधा
 न्यतयोपादानं च संभवति यथा अपः कांससन्निधाने जडमयं चेष्टते तथा चेतन्यसंनिधाने जडमज्ञानमचेष्टत इत्यज्ञानोपकारं प्र
 तिये चेतन्यस्य निमित्तत्वं जडकाशादिकार्ये प्रीतिमायायाः साक्षादुपादानत्वेन मायिन इष्टिरस्यापि परंपरयोपचारादुपादानत्वं नरु वि
 धत्त इत्यर्थः यदुक्तं चेतन्यस्य निमित्तकारणत्वे कारणत्वेन कार्योनुपवेशेन स्यादिति तच्च कारणस्य कार्योनुपवेशेनिय

मस्योपादानत्वं न कारणात्विषयत्वेन निमित्तकारणात्विषयत्वाभावात् तत्संख्येयादिश्रुतेरप्युपादानकारणापरत्वात्
यदप्युक्ते आत्मनोपादानकारणात्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वं न स्यादिति तदपि न तस्य परिणामविषयत्वेन विवर्तविषयत्वाभा
वात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तत्वात् विवर्तत्वं च स्वस्वरूपापरित्यागेन स्वरूपांतरप्रदर्शकत्वं यथा रज्ज्वद्विन्नचेतन्यतिष्ठाऽ
ज्ञानस्वरज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्परूपांतरप्रदर्शकत्वं तथा ईश्वरचेतन्यतिष्ठाऽज्ञानशक्तेरपि चेतन्यस्वरूपापरित्यागे आकाशादिस्व
रूपांतरेण प्रदर्शकत्वं एतावताऽकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यत्वं न संभवति अज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानाकाशादिप्रपञ्चस्य अपि मि
थ्यात्वात् न चैवमज्ञानस्य मिथ्यात्वे तस्य पुनरुत्पत्त्येव मोक्षयोरपि मिथ्यात्वमिति वाच्यं इच्छापत्तेः तदुक्तं भागवते वक्ष्ये मुक्तमिति ध्याय्या
गुणतो न मेव स्तुतः गुणस्य माधन्यलत्वाद्गुणो न बन्धनमिच्छति विस्तरेण ॥ एकस्यात्मनो निमित्तोपादानकरणात्वेदं कृतं
माह यथा लूतांतुः स्वकार्ये प्रीतिस्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधान्यतोपादानवत्संभवति यथा लूतांतुः स्वात्मा यमानं
तंतुलक्षणां कार्ये प्रीतिस्वचेतन्यप्रधानतया निमित्तं चेतन्यसंनिधानव्यापारेकेण जडास्पंदेहस्य मृतशरीरवत्तंतुजनकत्वसंभ
वात् स्वशरीरप्रधान्येनोपादानं च भवति शरीरस्य तत्तांतं रयादानत्वेन तदवधि न चेतन्यस्याप्युपादानत्वापचारात् एवमिति

एषरस्यापि स्वचेतनप्रधानातिर्नैतन्स्वोपाधिप्रधानतयोपादानत्वं च न वतीत्यर्थः इदानीं विक्षेपशक्तिकृत्युक्तमाह-
 तमः प्रधानविक्षेपशक्तिमद्ज्ञानोपहितचेतनतया दकाशः आकाशाद्युरधितरगतेरायः अहो पृथ्वी चेत्यहते
 आकाशादेर्जडत्वात्तन्मोक्षप्राधान्यविक्षेपशक्तिपुक्ताऽज्ञातावधिस्तु चेतनस्यैव आकाशादिप्रपञ्चजनकत्वमिति भावः अस्ति
 त्वर्थे प्रमाणायति ॥ एतस्माद्द्वारात्तस्मादात्मनः आकाशः संभूतः इत्यादिस्तुतेः ॥ एतेनार्थो संख्येनेयायकपक्षो निरस्तो भवति
 रज्ञानस्य शक्तिमत्परतंत्रत्वात् स्वतंत्रस्य तस्यैव जगत्कारणात्वात् ननु पक्षः ॥ इक्षते नीशश्चरचनात्तपपक्षश्च ॥ ना
 नुमानमित्यादिन्यायः तन्निरस्तत्वाच्च परमायोरपि उक्तदोषग्रसंशयानपायात् अस्मिन्निति मित्रोपादानप्रतिपादकश्रुतिस्मृति
 न्यायविरोधाच्च यतो वा इमानि भूतानि जायते येन जाता जीवन्ति यत्प्रलयं त्यग्निर्विशति स देवसोम इदमग्र आसीत् एतस्मा
 द्जायते प्रोक्तमनः सर्वेन्द्रियास्तित् अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रयच्छते वीजं सर्वभूतानामित्यादिरीश्वरस्यैव जगत्कारणात्
 प्रतिपादनात् साह्यकशक्तिमत्तत्वं प्रधाने अशब्दे इति स्मृतत्वे चेतनत्वप्रतिपादनात् ननु आकाशादिजनकत्वमित्य
 प्रपञ्चोत्पादके चेतन्यावच्छेदकाज्ञानेन कुतस्तमः प्राधान्यमित्यशङ्क्याह ॥ तेषु जाड्याधिकदर्शितात्तमः प्राधान्यतत्का

शार २
रणास्य कारणागुणाकार्यगुणानारभतेति न्यायादिति भावः न उच्यते गुणात्मकत्वादज्ञानस्य कथं तमे गुणानात्र प्रधायेन अ
कादिजनकत्वमित्यशङ्क्याह - तदानीं सत्वरजस्तमोसिकारणागुणप्रकृतं राते कृत्वादिषु उत्पद्यते + तदानीं तु त्रिवेद्यां स
त्वादयस्त्रयो गुणास्तारतम्येन कारणाप्रक्रमेणोपेते क्वाकाशदिषु पंचभूतस्थितौ तत्राधिक्येन जायते इत्यर्थः इमान्येव सूक्ष्म
शरीरादिकारणाभूताऽपंचीकृतानि सूक्ष्मरूपपंचभूततमात्राणीत्युच्यते इत्याह - एतान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपंची
कृतानि चोच्यंते तदुक्तं पंचपाणामनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं अपंचीकृतभूतात्संस्काराण्यं भोगसां धनमिति वचना
दपि - अपंचीकृतभूतेभ्योऽपंचीकृतसूक्ष्मशरीराणि पंचीकृतस्थूलभूतेभ्यः स्थूलशरीराणि स्थूलभूतानि चोच्यं
ते + सूक्ष्मशरीरस्वरूपमाह - सूक्ष्मशरीराणि तु सप्तदशवयवानि त्रिंशदंशशरीराणि + सूक्ष्मशरीरस्वरूपभूतान
वयवानाह - अवयवस्तु ज्ञानेन्द्रियपंचकंबुद्धिमनसा कर्मेन्द्रियपंचकंबाधुपंचकं + ज्ञानेन्द्रियमाह - श्रोत्रचक्षुस्त्वक्जिह्वा
घ्राणाव्याप्तिसात्त्विकांशो दाकाशघ्रात्रमुत्पद्यते सात्त्विकांशो ह्योस्त्वर्गादिन्द्रियं सात्त्विकांशो ज्ञानेन्द्रियं
सात्त्विकांशो पापः पृथिव्याः सकाशाद्वायोन्द्रियं चेति के मे लोत्पद्यते इत्याह - इत्येव शकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्योऽप्येवमेव पृ

यकृद्यकृत्कमेरोत्पद्यंते बुद्धेर्लक्षणा माह ॥ बुद्धिर्नीमनिश्चयान्मिकांतः करणवृत्तिः ॥ बुद्धेर्बहूमिति निश्चयान्मिकांतः क
 रणवृत्तिरेव बुद्धिरेवेत्यर्थः मनसो लक्षणा माह ॥ मनो नाम संकल्पविकल्पतः करणवृत्तिः ॥ अहं चिद्रूपो देहो वेति
 संशयान्मिकांतः करणवृत्तिरेव मन इत्यर्थः स्मरणात्मकस्य चित्तस्य गतीन्मिकांतं कारणवृत्तिं बुद्धिर्मानसो रंतर्भाव इत्यर्थः
 अनयोरेचित्ताहंकारे योरंतर्भावः ॥ यद्यप्यंतः करणत्वेन वतु रणमेकत्वं तथाप्येकस्यैव पुरुषस्य पाचक इत्यादि वृत्तिभेदाद्देह
 वेदेकस्याप्यंतः करणस्य निश्चयसंशयस्मरणाहंकारविषयभेदे बुद्धिर्ध्यादिभेद इति भावः बुद्ध्यादीनां उत्पत्तिप्रकारं दर्श
 यति ॥ एते पुनराकाशादिगतशास्त्रिकांशेभ्यो मिलितेभ्यो उत्पद्यंते ॥ एतेषां चतुर्णां सात्त्विकांशेभ्यो भूतेभ्यो उत्पत्तौ नि
 मित्तमाह ॥ एतेषां प्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशकार्यत्वं ॥ बुद्ध्यादीनां प्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशभूतकार्यत्वमित्यर्थः बुद्धेर्वि
 ज्ञानमयकोशत्वं दर्शयति ॥ इयं बुद्धिर्जीनेन्द्रियैस्सहिता सती विज्ञानमयकोशो भवति बुद्धेः सत्त्वकार्यत्वात्ज्ञानेन्द्रि
 यसाहित्येन प्रकाशाधिक्याद्धिज्ञानमयत्वं ॥ आत्मा घ्रादकत्वाच्च कोशत्वमित्यर्थः विशुद्धबुद्धिप्रतिबिम्बितत्वं च ॥ द

त्मनो जीवदं दर्शयति । अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखत्वाद्यभिमानित्वेनेह लोकपरलोकगामी व्यवहारिको जीव इत्युच्यते । तत्र प्रायः पितृ
उवहुः क्षारोपितं चेतन्यं वस्तु तौ उक्तौ । भोक्तृत्वानित्यानंदः परिधिर्नृमन्त्रियमधिकर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वपरिधिर्न
त्वानिरूपयति । मनसू ज्ञानेन्द्रियैः सहितं सत्त्वमनोमयकोशो भवति । सत्त्वगुराप्रधानं मनः सत्त्वगुरांशेभ्यो जातश्चात्रादिज्ञा
नेन्द्रियैरेव सहितं सत्त्वमनोमयकोश इत्युच्यते इत्यर्थः । अत्र भुवनसः सत्त्वो यद्विषयजोविकारेद्यारूपत्वात्संकल्पविकल्पात्मा
कर्त्ते न बुध्यते कृपया जात्याधिक्यात्मनोमयत्वं आत्मा घटादकत्वात्कोशत्वमिति भावः । कर्मेन्द्रियारण्यपदिशति । कर्मेन्द्रिया
णि वाक्पाणिपादपायस्यख्यानानि । एतेषां उत्पत्तौ साधनापेक्षायामाह । एतानि पुनराकाशादीनां रजोशोभोवसेभ्यो भू
तिभ्योऽथ कृपय कर्मेणोत्पद्यन्ते । भूतानां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि रजोगुराबहुत्वेभ्यो भूतेभ्यो वागादीनि पृथक् पृथक् क्रमे
राजायन्ते रजोगुराप्रधाना दाकाशाद्वा गुत्यद्यन्ते रजोगुराप्रधाना द्वायोपासीन्द्रियं रजोगुराप्रधाना दग्नेपादेंद्रियं
रजोगुराप्रधाना ज्जलात्पाद्यिन्द्रियं रजोगुराप्रधाना याः पृथिव्याः गुह्येंद्रियं मुच्यते इत्यर्थः । वायुस्तु पदिशति कथं

98

॥२॥

१४ वः प्राणाद्यानव्यानोदानसमानाः पयोदेशं प्राणस्य लक्षणा माह ॥ प्राणो नाम प्रागमनवान् तासां ग्रस्यावृत्तिः । उर्ध्वगतन
वा २ शीलो नामासां ग्रस्यापीबुधुः प्राणार्थः । अपानस्य लक्षणा माह ॥ अपानो नाम अवगमनवान् पाद्यादिस्थानवृत्तिः । अधो
गमनशीलः पाद्यादिस्थापी वायुरयान इत्यर्थः व्यानस्य लक्षणा माह ॥ व्यानो नाम विष्वगगमनवान् अखिलशरीरवृत्ति
सर्वनाडीगमनशीलोऽखिलशरीरस्यापीवायुवान इत्यर्थः । उदानस्य लक्षणा माह ॥ उदानो नाम कंठस्था नीचक्रध्वग
मवान् भुक्त्रमणवायुः । उर्ध्वचक्रमणशीलः कंठस्था पीकयुरुदान इत्यर्थः । समानस्य लक्षणा माह ॥ समानो नाम
शरीरमध्यगतः प्रशितपीता नीलादिसमीकराकः । शरीरमध्यगतान्तरसादिनेता वायुः समान इत्यर्थः । प्राणादीनां
वायुत्वेन रुपेणैकत्वेऽपि क्रियाभेदेन भेद इति भावः । कपिलमृतानुसारिणां क्रियाभेदेनान्यपि पंचवायवः संतीति वदं
तीत्याह ॥ केचित्तु नागकूर्मकुकलदेवदत्तधनंजयारव्याः पंचान्यपि वायवः संतीति वदन्तीति । कपिलो नैव नामः भिन्नि
तिदर्शयति ॥ नाग उद्गीरीकरः कूर्म उन्मीलनकरः कुकल ह्युत्करः देवदत्तोऽभसाकरः धनंजयः पोषराकरः

तथा चोक्तं उद्गारे नाग आख्यात कूर्म उल्मीलने स्मृतः कृकलस्य कृते जेयो देवदत्ते विजृम्भणो न जहाति मचापि सर्व
व्यापिध तं जयेति वेदांतिनस्तु नागादीनां प्राणादीद्येवांतर्भावो वंदनीत्याह एतेषां प्राणादिष्वंतर्भावो प्राणादयः पंचवेति
कीवत् प्राणादिव्यापनां उत्पत्तौ कारणापेक्षायामाह - एवं प्राणादिपंचकमोकाशादेरजोशोभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यंते अप्यं
चीकृतपंचमहाभूतेभ्योरजः प्रधानेभ्यः प्राणादयो जायंत इत्यर्थः एतेषां प्राणादीनां प्राणप्रचुरत्वात् प्राणमयत्वं आ
त्माद्यहदकवातकोशत्वं च भवति त्याह इदं प्राणादिपंचकं कर्मेन्द्रियैः सहितं सत्प्राणमकोशो भवति - प्राणादीनां रजः प्रधानभू
तकार्यत्वे निमित्तमाह - अस्यां क्रियात्मकत्वेन रजोशकार्यत्वं - प्राणादीनां क्रियात्मकत्वात् रजः कार्यत्वमित्यर्थः एतेषु
पंचसु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयमनोमयप्राणमयकोशाणां क्रमेण ज्ञानेच्छाशक्तिभेदेन कर्तृकरणक्रियारूपत्वं दर्शयति -
एतेषु सुकोशेषु मध्ये विज्ञानमयोज्ञानशक्तिमानकर्तृरूपः मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूप प्राणमय क्रियाशक्ति
मान् कार्यरूप मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूप प्राणमय क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः तत्र हेतुमाह - योग्यत्वादेवमेतेषां
विभाग इति वर्णयति - इदमेव कोशत्रयं तद्वत् शरीरमिति व्यावर्तयितुं इत्याह - एतत्कोशत्रयमिलितं सत्सूक्ष्मशरीरमि
त्युच्यते -

अस्य समष्टिहेतुमाह - अत्राप्यविवक्षितसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतयावतवत्तज्ज्ञानशयवदासमष्टिः एकबुद्धीति
 चराचरप्राणिमात्रस्य यावत्तन्नेतानि सूक्ष्मशरीराणि तेषां सर्वेषां सूक्ष्मशरीराणां सत्त्वात्मना हिरण्यगर्भात्परास्व
 येकबुद्ध्या विषयीकृतत्वात्समष्टित्वमित्यर्थः - अत्र दृष्टान्तमाह वनवदित्यादि - अस्मेव सूक्ष्मशरीरस्य व्यष्टि
 त्वं दर्शयति - अनेकबुद्धिविषयीकृतत्वात्समष्टित्वमित्यर्थः - तथा वृक्षवज्जलवदाव्यधिरपि भवति - अनेकेषां जीवा
 प्रत्येकस्वस्वलिंगशरीरस्य बुद्धिविषयत्वेनानेकबुद्धिविषयतया व्यष्टित्वमित्यर्थः - अत्र दृष्टान्तमाह - वृक्षवदित्या
 दि - उक्तसमष्ट्यवधिं ह्येतेन त्वस्य सत्त्वात्मत्वादिसंज्ञं दर्शयति - एतत्संमष्ट्युपरि तं चेतन्यं सत्त्वात्मना हिरण्यग
 र्भप्राणाश्चर इत्युच्यते - तत्र हेतुमाह सर्वत्राऽऽबुध्यतत्वाज्ञानक्रियाशक्तिमदुपरि तत्वाच्च - सर्वप्राणिलिंगशरीरे
 सुऽऽबुध्यतत्वादिद्वयमानत्वादित्यर्थः - हेतुं तस्मात्तज्ज्ञानेष्टा क्रियशक्तिमत्कोशत्रयोपाध्यवधिं ह्येतेन त्वदित्यर्थः
 विज्ञानमयादिकोशत्रयस्य सूक्ष्मशरीरं तां दर्शयति - अस्मेवासमष्टिः स्थूलप्रपञ्चोपेक्षया सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मश
 रीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं - अस्मत्सत्त्वात्मना हिरण्यगर्भात्परास्वविज्ञानमयादिकोशत्रयस्य सूक्ष्मशरीरं अस्मत्स्थूल
 प्रपञ्चोपेक्षया सूक्ष्मत्वादित्यर्थः - अस्मेव विज्ञानमयादिकोशत्रयस्य स्वप्नत्येव उक्तिमाह - जाग्रहादासनामयत्वात्प्रः

विराट् रूपेणानुभूतस्थूप्रपंचविषयकवासनामयत्वात्स्वप्नत्वमस्येत्यर्थः । अतएवस्थूलप्रपंचलयस्थानमिति चोच्यते । यत्तत्स्वप्नत्वं सूक्ष्मत्वं वा सनामयत्वं अतएवस्थूलप्रलयस्थानमित्युच्यते इत्यर्थः । विज्ञानमयादिसमष्ट्युपाध्यवधिर्न चेतन्यस्य हिरण्यगर्भत्वं प्रीतिपाद्येदानीं तद्व्युत्पत्तिरिति चेत्तत्त्वस्य तेजसत्वनिरूपयति । एतद्व्युत्पत्तिरिति चेत्तत्त्वतेजसो भवति तत्र हेतुमाह । तेजोमयांतःकरणायहितत्वादस्यापीयं व्यधिः स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्मत्वादिति हेतुः सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं । व्यधिरूपं विज्ञानमयादिकोशत्रयं तेजसस्यापि सूक्ष्मशरीरमिति दर्शयति । अस्यापीति सूक्ष्मशरीरत्वे हेतुमाह । स्थूलेति अस्यापि स्वप्नत्वे हेतुमाह । जाग्रद्वसनामयात्वात् स्वप्नः विस्मृत्त्वे चेत्येनानुभूतस्थूलशरीरविषयकवासनामयत्वात्स्वप्नत्वमित्यर्थः । अस्मैव सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलशरीरलयस्थानत्वे युक्तिमाह । जाग्रद्वसनामयत्वात् स्थूलशरीरलयस्थानमिति चोच्यते । यथा पूर्वप्राज्ञे श्रवणं जानन्निति भिः सुषुप्त्यं वत्सामनंदमनुभवतः तथा हिरण्यगर्भे तेजसावपि स्वप्नावस्थायां मनोवृत्तिभिर्वसनामयां न शब्दादिविषयाननुभवतः इति दर्शयति । एतौ सूत्रात्मने जसौ तदानीं मनोवृत्तिभिः सूक्ष्मविषयाननुभवतः अस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदाहरति । प्रवि

या

विक्त भुक्तै जसत् त्वादि श्रुते ॥ ३ ॥ हापि विज्ञानमयादिकोशत्रयस्य समष्टिरूपस्य तदवधि ^{का} नस्तद्वत्तत्तमनश्च व्यष्टिरूप
 पविज्ञानमयादिकोशत्रयस्य तदवधि ^त न्तै जसत्तै तस्य च वनरक्षादितदवधि ^{का} नाऽशादिदृक्कातमुखेनाभेदं दर्शयति
 अत्रापि समष्टि व्यष्टयोस्तदुपहितस्त्वात्मनै जसयोर्विनरक्षावत्तदवधि ^{का} नाकाशवच्च जलात्रयजलवत्तदवधि
 तिविवाकाशवच्च भेदः समष्टिव्यष्ट्युपाधोर्वेनरक्षावत्तदवधि ^{का} नाकाशवच्च जलात्रयजलवत्तदवधि
 स्त्वात्मनै जसयोर्विनरक्षावधि ^{का} नाकाशवच्च जलात्रयजलवत्तदवधि ^{का} नाकाशवच्च जलात्रयजलवत्तदवधि
 त्वतिप्रकरा मुपसंहरति ॥ एवं स्त्वात्मनै जसयोर्विनरक्षावधि ^{का} नाकाशवच्च जलात्रयजलवत्तदवधि
 भूतानि तु पंचीकृतानि ॥ तु शब्द एवैस्माद्देवस्य द्यातयति ॥ पंचीकृतानीति ॥ अपंचीकृतभूता ये क्षयास्थलभूता ॥
 निपंचीकृतानीत्यर्थः ॥ पंचीकरा मेव प्रतिपूतपादयितुं प्रतिजानेते ॥ पंचीकरा तु ॥ पंचीकरा भवेवाह ॥ आकाशादिप
 चैवैकैकं द्विधा समं विभज्यते षु दश सुभागे सुप्राथमिकान्यं च भागान् प्रत्येकं चतुर्धा विभज्यते त्र्यं चतुर्णां भागानां
 स्वस्वद्वितीया द्विभागपरित्यागेन भागांतरेषु संख्येयोजं ॥ अयमर्थः ॥ स्थिकाले सकलप्राणदृक्खंडीस्वरप्रेरणशा
 रा

आकाशाद्युत्पत्तेर्जोवन्नान्यविद्यासहायभूतात्परमात्मनः सकाशादनुक्रमजातानि तान् पञ्चीकृतानि स्फुटानि
 व्यवहारसमर्था नीति कृत्वा तदीयस्थोऽप्येसायां व्यवहृत्य प्रारिजातमीधर्मापेक्षया वतान्पञ्चभूतानि पञ्चीकृत
 निभवंति तानि च प्रत्येकं विध्यमायद्यन्ते तेषु आकाशादिषु दृश्यशुभागेषु प्राथमिकान्यं च भागान् प्रत्येकं चतुर्थी
 समं विभज्य स्वाद्विभागपरित्यागेन चतुराण्यं प्रत्येकं भागं तरेषु सन्निवे शेन पञ्चीकृतानि स्फुटानि भवन्ति अत्र अस्मिन्
 र्थे वृद्धसंमतिमाह ॥ द्वेधा विधाय चैकैकं चतुर्थी प्रमं पुनस्वस्वतरे द्वितीयोऽसौ जनात्यं च पंचतेति ॥ पञ्चीकरास्य
 त्रिवत्करा प्रतिपादके श्रुत्यन्तरे विरोधमाशंक्य परिहरति ॥ अस्य प्रामाण्यनाशं कनीयं त्रिवत्करा मिति श्रुतेः
 पञ्चीकरास्य अप्युपलक्षत्वात् ॥ अत्र त्रयस्य विभक्तौ स्फुटता पश्य ॥ अन्यत्र श्रुतमपि भूतद्वयमाश्रित्य भूतपञ्चकाभिप्राये
 ता भूतत्रयस्य विप्रतिपादनादविरोध इत्यर्थः ॥ आकाशादिपञ्चभूतेषु चतुर्धा विभक्तानामन्येषां पञ्चभूतानां प्रत्येकमनुप
 वेशेन पञ्चीकृतानामाकाशदीनां पञ्चात्मकत्वं विशेषादाकाशादिव्यपदेशो न स्यादित्याशंक्य परिहरति ॥ पञ्चानां पञ्चात्मके स
 मानेपि तेषु येषोऽप्यात्तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन आकाशादिव्यपदेशः संभवति ॥ आकाशादीनां पञ्चानां पञ्चात्मके त्वेस

मानेपितेषु पंचसु भूतेषु तर्हि शेषानुपवेशात्तन्नामभिर्व्यवहारसंभवति इत्यर्थः । तदानीमाकाशेशब्दोभिव्यज्यते
 यदा पंचीकृतानि आकाशादीनि तानादीनीं स्थूलत्वेन स्वस्वकार्ये त्यादना समर्थत्वात् आकाशोऽव्यक्तरूपेण स्थितः
 शब्दोऽभिव्यज्यते व्यक्ते भवतीत्यर्थः । वायोश्चक्षुस्पर्शश्च श्रोत्रोश्च स्पर्शरूपाणि अप्सुश्च स्पर्शरूपरसाः पृथिव्याश्च
 स्पर्शरूपरसगंधाश्च । उक्तेभ्यो भूतेभ्यश्चतुर्दश भुवनोत्पत्तिप्रकारे दर्शयति । एतेभ्यः पंचीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भुवोर्वस्वमर्ह
 जन्तस्तपस्यमिमेतन्नामकादीनां उपपत्त्युपरिविद्यमानानां अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालमिति ना
 कादीनामधोभोविद्यमानानां लोकानां ब्रह्मांडस्य चतुर्विधस्थूलशरीराणां तदुचिताक्षपातादीनां चोत्पत्तिर्भवति । एते
 भ्यो भूतेभ्यः समुत्पन्नब्रह्मांडस्य चतुर्विधस्थूलशरीराणां चतस्रोऽप्यक्षपातादीनां चोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । चतुर्विधशरीरा
 णां दिशति । चतुर्विधशरीराणि तु जरायुजां जेडिजस्वेदजाख्यानि । तानि यथोद्देशं विवृणोति । जरायुजानि तु जरा
 युभ्यो जातानि मनुष्यपञ्चाशति त्र्यंजानि त्र्यंभ्यो जातानि पक्षियन्मगादीनि स्वेदजानि स्वेदेभ्यो जातानि एकालि क्षाम

शकादीनि उद्दिष्टानि भूमिमुद्दिष्टानि च जानिकस्तद्वत्सादीनि - पूर्ववद्वत्त्वापि समष्टिभेदं दर्शयति - अत्रापि चतुर्विधं
सकलस्थूलशरीरमेकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वासमष्टिः बुद्धवज्जलवाद्यद्वाव्यष्टिसंभवति - चतुर्विधशरीरजा
तमपिशरीरमित्येकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वासमष्टित्वं प्रत्येकं तत्तच्छरीरविषयतया अनेकबुद्धिविषयत्वावृत्तवद्यष्टित्वं
चलनमत इत्यर्थः - अधुना भूरादिचतुर्दशभुवनांतर्गीतचतुर्विधस्थूलशरीरसमष्ट्युपहितचेतन्यस्यैवैश्वरत्वाऽपरपक्षे वैराज
त्वं दर्शयति - या समष्ट्युपहितचेतन्यैवैश्वर्यवरादिति चेद्यते - अत्र युक्तिमाह - सर्वे नराभिमानत्वादिष्विष्टा विराजमान
त्वाच्च । सर्वे प्राणिनिकायेष्वहमित्यभिमानत्वाद्देव्यांतरत्यैव विविधं नानाप्रकाशमानत्वाच्च वैराज्यं चलनमत इत्यर्थः - अस्मैषा
समष्टिस्थूलशरीरं अस्वविराट् चेतन्यस्य एषा पूर्वोक्तया ब्रह्मांशगतचतुर्विधस्थूलशरीरमित्यर्थः - अनन्तविकारत्वाद्
नमयः कोशः स्थूलभोगायतनतया स्थूलशरीरं जाग्रच्चैतिव्यपदिश्यते - अन्तविकारमयवातुल्यादन्नमयत्वं - आत्मा ह्य
दकतयात्र कोशत्वं स्थूलशरीरादिविषयप्रयुक्तमुदुःखभोगायतनतया च स्थूलशरीरं इन्द्रियैरर्थेपलब्धेऽत्र जाग्रदवस्थात्वं
तद्धटत इत्यर्थः - चतुर्विधस्थूलशरीरसमष्ट्युपहितचेतन्यस्य प्रपंचमभिधायेदानीं तद्व्यष्ट्युपहितचेतन्यमभिधत्ते - एतच्च

क्षुपहितचेतन्यं विश्वइत्युच्यते एतेषां चतुर्विधशरीराणां व्यभिक्तजन्यशरीरव्यक्तिस्तदुपरहितं चेतन्यं विश्वइत्युच्यत इत्यर्थः
 तत्र हेतुमाह - सूक्ष्मशरीराभिमानपरित्यज्य स्थूलशरीरादिप्रविच्छत्वात् ॥ सूक्ष्मलिंगशरीराभिमानपरित्यज्य स्थूलशरीरे
 बुद्धिः पततत्तत्स्थूलशरीरेषु सर्वे प्रत्येकमहमित्यभिमानवत्त्वादि स्वत्वमित्यर्थः ॥ अस्याप्येषा व्यभिक्तः स्थूलशरीरं अस्या
 प्यिच्छे चेतन्यस्याप्येषा तज्जरीरव्यक्तिविशेषलक्षणा व्यभिक्ते सैव स्थूलमित्यर्थः ॥ अत्राप्यविवेकारवाहुन्यादानंदमयत्वं
 चेतन्याद्यादकत्वात्कोशत्वं इदियैरेधी पलं भाज्जागृत्वं चक्रमेरादरीयति ॥ अन्तस्त्विवेकारो देवहेतोरन्तमयः कोशः जाग्र
 द्गतिर्वाच्यते ॥ अथ नाजाग्रदवस्थायां विश्ववैश्वानरयोस्तत्तदेवताधिष्ठितश्चोत्रादिभिश्चतुर्दशभिरुपकरणैः शब्दादि
 विषयग्रहणाप्रकारं दर्शयति ॥ तदानीमेतौ विश्ववैश्वानरो दिग्वाता र्क वरुणाश्चिनिः क्रमास्त्रिंशत्त्वेन श्रोत्रादाद्विष
 पंचकेन क्रमात्सद्यस्पर्शरूपरसगंधान् अग्नौ दोषेन्द्रियमप्रजापतिभिः क्रमाच्चिंत्यत्वेन वातीन्द्रियपंचकेन क्रमा
 द्वाच नादानगमनविमर्शानंदान् चंद्रचतुर्मुखशंकराद्युतैः क्रमान्निर्वाहत्वेन मनोबुद्धिहंकारचित्ताख्ये तं

नांतीरिंदियं चतुर्के रात्रिमात्संकल्पानि श्रुत्वा हं कार्यं विना श्रुत्वा सर्वान्ते तान् स्थूलविषया ननु भवतः न श्रुत्वा
ये श्रुतिसंवादपीतः जागरितस्थो न बहिः प्रजा इत्यादि श्रुतेः न श्रुतयो विश्ववैश्वानरयो व न वृत्तादि ज्ञाकाशव
द्व्यंतेन जलाशयजलगतप्रतिविंबाकाशेन व पूर्ववदभेदं दर्शयति । श्रुत्वाप्यनयोः स्थूलव्यच्छिन्नसमष्टौ
स्तदुपरि तयो विश्ववैश्वानरयो श्रुतं न वृत्तावच्छिन्नाकाशवच्च जलाशयजलगतप्रतिविंबाकाशवच्च वा
पूर्ववदभेदः । स्थूलशरीरप्रपंचोत्पत्तिमुपसंहरति । एवं पंचीकृतं भूतेभ्यः स्थूलशरीरप्रपंचोत्पत्तिः । स्थूल
सूक्ष्मकारणप्रपंचानां व्यच्छिन्नतां प्रत्येकविवक्षया वांतरप्रपंचत्वमभिधायैदानीं तेषां समष्टिमेकं स
हाप्रपंचं दर्शयति । एतेषां स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचानां मपि समष्टिरेकी महान्प्रपंचो भवति । तत्र ह
व्यंतेमाह । यथा वांतरवतानां समष्टिरेकं महद्वनं यथा श्रुत्वांतरजलाशयानां समष्टिरेकी महान् ज
लाशयः । यथा धवखदिरपलाशाद्यवांतरवतानां समष्टिः समुदायविवक्षया एकं महद्वनं भवति य
था वावापीकपतडागादीनामपि श्रुत्वांतरजलाशयानां समुदायविवक्षया

एकोमहान् जलाशयो भवति तथा स्थूल सूक्ष्म कारणा वांतरूपं चानां समुदाय एकोमहो न्यपंचो भवतीति
 त्वर्थः एतदेवा वांतरमास्यप्रपंचोपहितानां विश्वे ते जपज्ञानां वैश्वानरिरागभीत्याकुतानां चावांतराव-
 धिष्ठाकाशवदवांतरजलाशयगतप्रतिविंबाकाशवच्चामेददुत्पाह ॥ एतदुपहिते वैश्वानरादीश्वरपर्य-
 तं चैतन्यमपि अवांतरवतावधिष्ठाकाशवदवांतरजलाशयगतप्रतिविंबवच्चैकमेव ॥ चैतन्यप्रपंचयोर्भेदे स-
 र्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या विरोधमाशक्यपरिहरति ॥ आभ्यर्त्तमा प्रपंचतदुपहितचैतन्याभ्यां तत्प्रायः विंश-
 वदविविक्तं सदनुहितचैतन्यं सर्वखल्विदं ब्रह्मेति वाक्यस्य वाच्यं भवति ॥ अन्योन्यतादाम्याध्यासात् ॥ सखल्विदं विवि-
 द्भिर्भवति इत्यर्थः अध्याहारोपप्रकरणमुपसंहरति एवं च स्तुन्यवस्वारोपो सामान्येन प्रदर्शितः इश्वरचैतन्ये सामान्यतो महा-
 प्रपंचाध्यारोपप्रकरणं सप्रपंचमभिधाय दत्तं प्रत्यगात्मनि विशेषाध्यारोपप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमेते इदानीमित्या-
 दिना अध्यारोपमेवाह ॥ इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपयतीति विशेष उच्यते अतिप्रकृतस्तु ॥

पुत्रादिशरीरस्य आत्मात्वाऽभावेऽप्युक्तिदर्शयन्प्रसूतोक्तधिकारिताः सकाशात्स्वस्यैवेत्य
 रायं दर्शयति ॥ प्रदीप्तगृहत्वे पुत्रं यदित्यप्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् ॥ देहस्यात्मत्वेऽनुभवं वमारा
 सति ॥ स्तूलोत्तं रुशोहसि साधुनुभवाद्यस्तूलशरीरमात्मं निवदति ॥ ततोऽप्युक्तं ॥ कोऽप्यधिकारी भू
 तियुत्तपुनर्भवस्य इन्द्रियाणां त्वेति वदेतीत्याह ॥ अपरश्च वां कस्तेह शशाः प्रजापतिर्नेत्यत्र युवित्यादि
 भूतेषु इन्द्रियाणामभवेऽप्येव वदन्नाभावात्मा शोहं वधिरोहसित्याधनुभवां वदं इन्द्रियाणां त्वेति व
 दंति ॥ ततोऽप्युत्तमास्यधिकारा कश्चित् भूतिप्रमत्तायुक्त्यनुभवलोत्प्रासाधवो ज्ञेत्याह ॥ अपरश्च
 वां कोऽप्येव आत्मा प्राणमय इत्यादि भूतेषु प्राणाधारे इन्द्रियादिबलनायोत्राभ्यहमशं नायावा
 नहं पियासायानिह्यनुभवाद्यमारा आत्मेति वदंति ॥ ततोऽपि शिष्टाधिकारी कश्चित् स्वमतानुकेऽभू
 त्यादिव ललात्मनदावात्मे माह ॥ अन्यस्तु वा वाकाऽन्योत्तमात्मा मनोमय इत्यादि भूतेः जनसिद्ध

११॥

उत्तेप्राणादेव वात अहसं वत्सवा नहं वि कल्पवानित्याधुन भवति मन आत्मे निवर्तते इति न्यः पं वभ्यो विलभु
राह कुश्चिदिज्ञानवादी श्रुत्यादिमिज्ञानमात्मेत्याह - वेदस्वत्पोत्तु आत्मा विज्ञानमय इत्यादि श्रुतिः कर्तुः
रभावे कसास्य शान्ता वातु अहं कर्त्ता हं नो नो त्याद्यनुभावाद्ये उदितात्मे प्राप्ते निवर्तते इति न्यः
भ्यो व्यतिस्मि नो पञ्चाका जकि को स्व मुतो पयोगि श्रुत्यादि वदनादज्ञानमात्मे निवर्तते इत्याह - प्रमा कर्त्ता के सा
वभ्योत्तु आत्मा आनन्दसय इत्यादि श्रुतेषु कर्त्ता दी नाम्ना नानन्दे शान्ता अहं सो अहं सो नीत्यनुभवो अहं
नमात्मे निवर्ततेः ५ भवत्तु अज्ञानावकि त्रैवेतममात्मेत्याह ५ प्रमा नद्य नदवानन्दमय इत्यादि श्रुतेषु पुनो प्र
काशा प्रकाशा सह बो वेता सह नज्ञानात्मात्मेत्याह ५ प्रमा नद्य नदवानन्दमय इत्यादि श्रुतेषु पुनो प्र
कश्चिद्युत्यादि वदनात् शून्यमात्मेत्याह ॥ अथ नीवो धो असदे वेदमय आसीदिति श्रुतेः स पुनो सर्वाभावात्
आहं सुपुनो नमासि तदुस्वि तत्पसा भावमराव विषया नु भवाव शून्यमात्मे निवर्तते श्रुत्यादि शून्य
पर्येता नामात्मे प्रतिपादक श्रुत्यादेव पि अनात्मात्मात्मे पूर्व पूर्व मतस्यो केव तत्तत्तत्त बो ध्यादिनिहं क
देव के आत्मत्वे पसिद्धि मेवेति प्रतिपादयितुं पति गोभानी ॥ ५ ॥ पुनो पुनो दी ता पनात्मे त्वमुच्यते ॥ पुनो पुनो

त्ववादिनामिति संदाधिकावित्वात्प्रतिपादिसंश्रुत्यादेरपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरवाध्यत्वात्पुत्रा
 दिश्रुत्यात्तानामनात्मत्वं भिदुमेवेति प्रतिज्ञातमेकवर्षप्रकटयति ॥ **एतेनति** प्रकृतादिदिवादि
 तून्तेषु **श्रुतिप्रयुक्तपुत्रा** ननु **वाभा** सेषु **पूर्वोक्तश्रुतिप्रयुक्तपुत्रा** ननु **मा** मासिनामुत्तरश्रुतिप्रयुक्तपुत्रा
 वाभासौ वात्मत्ववाधदर्शिताश्च पुत्रादिनामनात्मत्वं वा **स्य** **एवमेव** ननु पुत्रादिशून्यपयेता
 नामनात्मत्वं सिद्धे कस्तर्ह्यहं प्रत्ययविषय आत्मित्वासंक्षयाऽस्त्वित्यादिनिषेधवाक्येनातवो धितं
 सत्यं सानममंतं ग्रहेत्यादि विधिववाक्यकोटिवो धितं यत्सत्यं साना नंतद्वयं ग्रह्यते देवाहनात्वं वतमिति
 प्रवश्रुतिप्रयुक्तपुत्रा ननु **प्रतिपादयितुमाह** **विंशति** **अगस्त्य** **लो** **व** **श्रुत** **क** **पो** **नमस्तो** **क** **तो** **वे** **न** **न्ये** **दि** **मा**
व **स** **दि** **त्या** **दि** **प्र** **व** **ल** **श्रु** **ति** **वा** **क्ये** **पु** **त्रा** **दि** **श्रु** **न्यं** **ता** **त्मा** **ति** **वि** **क्ता** **स्व** **रूप** **प्र** **ति** **पा** **द** **ना** **पु** **त्रा** **दी** **नां** **इ** **त्या** **दि** **हे**
 तुभिरनात्मत्वमित्यर्थः अस्मिन्नर्थे प्रवविठदनुभवं प्रमाणापत्तिः अहं प्रति निविद्धदनुभवं प्रमाणा

॥२॥

त्याश्च पुत्रादिश्रुत्यादीनां दोषोक्तं दर्शयति तत्तु त्रिषु तत्तव भनाभासां वाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुत्य
पूर्वतमखिलमनैवेव अतस्तत्तु त्रिषु तत्तव भनाभासां वाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुत्य
वेदातविद्वच्चतुर्भवः पयतः पुत्रादीनां ज्ञात्यादिहेतुमित्रनात्मात्वं श्रुतः पुत्रादिभासकनित्यश्रुतत्वा
दिस्वरूपमेवात्मवस्तित्यर्थः तन्निवृत्तिविमूढं यत्पुत्रादिनात्मात्वमतिपादकश्रुतीनामप्राप्त्यर्थं
लादि श्रुतीनां प्राप्तायापि नित्यत्वे वेदावयवे पुत्रादिभासकनित्यश्रुतत्वादिभासकनित्यश्रुतत्वा
प्रतिपक्षे हेतुं एवं वेत्तु पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि नित्यत्वे वेदावयवे पुत्रादिभासकनित्यश्रुतत्वा
त्रस्यात्मवेदवाक्यत्वाऽविशेषात् किं केवा विद्वेदवाक्यानामप्राप्तायापि नित्यत्वे वेदावयवे पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि
नतामाराधु अतः कथं निर्णीयते त्रिषु तत्तव भनाभासां वाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि नित्यत्वे वेदावयवे पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि
निविध्यते किं न अस्तु लादिश्रुतवत्तु त्रिषु तत्तव भनाभासां वाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि नित्यत्वे वेदावयवे पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि
लाठधत्ता न्यायेन पूर्वतित्वा कनताद्वारास्तत्तव भनाभासां वाधितत्वादपि पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि नित्यत्वे वेदावयवे पुत्रादिश्रुतीनां प्राप्तायापि

॥३॥

तुवमहधनां वदशयेदिनिविधिवर्तुव धोवहं धनोद र्नेशापेपरमस्तु ॥ मद्रूपाधाः अहं वृथत्याः प्रष्ट
मक विप्रसायामेवप्रतिपन्धुमशक्यत्वात्प्रव्यमं वंद्योतिरूपाऽहं धतीत्युच्यते ततश्चंदमित्राजानका
न्यात्मिकेत्युच्यते ततस्तन्मध्यजावकेत्युच्यते ततस्तत्समीपविनिर्नीपनेमस्तु ॥ मद्रूपा अहं धतीत्युच्यते नैवेता
हेतापंवा नोवाक्यानां परस्परविरुद्धा र्थप्रतिपादकेनाऽप्राप्ता रायं शंक्यं प्रतिपादयितुं किंतुप्रतिपत्तुं वृथानुभा
नेतालोपानक्रमपूर्वत्पूर्वनिर्वाक्यसाक्षात् ॥ मद्रूपा अहं धतीप्रतिपादनेनात्पर्यन्ति तद्विहापि अस्मिन्प
अधिकारीप्रतिक्रमेसोपदेशऽक्रियते अत्रमयः इति तद्दिहापि अत्रमयः प्राप्ताः मयोमयो विसृज्य
आनन्दमय आत्मा वस्तु पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छं प्रतिपद्येति सितानां पंचकोशवाक्यानामपि परस्परविरुद्धार्थ
प्रतिपादत्वे प्रतिपत्तुं वृथानुसारेणासोपानक्रमवत्पूर्वनिर्वाक्यसाक्षात्परमस्तु ॥ मद्रूपा प्रतिपादनेनात्पर्यन्ति
तस्मात्सर्वेषां वेदवाक्यानां साक्षात्पर्यन्तयाधाः इति तद्यवस्तु प्रतिपादनेनात्पर्यात्प्राप्ता रायाविवो भद्रतिसंश्लेषः
विशेषाऽध्यानेषु प्रकृतानामपसंहर्तृनि ॥ एवमध्यायोपः ॥ आत्मा वस्तु निमित्तव्याप्यं पंचवत्सामान्यतो विशेषतश्चा

ध्यानेपप्रकारप्रयं व ममिधारयेदानी तदपवादद्य कानवक्तुमात्रमने न अपवादो नाभेति त्वसंशोदासीने
 पत्रमात्मवस्तुनि तद्विवर्तदत्तु भूताशानादि निष्प्रा प्रयंवस्य विद्वस्तु मा शोवस येवतयाऽवस्त्या तमेवाप
 वाद इति वक्तुं शयसंलौकिकदृष्ट्या तमाह व इदु विवर्तस्य सर्वस्य व इदु मात्रत्ववत्त्वदु नोऽतानादेऽप्रयंव
 स्य वस्तुमात्रत्वं इदु स्वरूपापत्तिप्रागेन तर्फीकारेण भासमाने स्य व इदु विवर्तस्य यवोदा नाशोनामा धिष्ठान
 वस्तुमात्रत्वाऽवस्त्या नवद्विवर्तस्य आनादि प्रयंवस्य आशोनाम विन्मात्रत्वेनावस्त्या नमि त्यर्थः अत्र यवा
 स्वतृपेरात्पितस्य वस्तु नोऽन्यप्यभावेदि धा नवति पविरागमभावे विवर्तभावश्चेन्नितत्र पविरागमभावे
 नाम वस्तुनः धर्मापत्तः स्य रूपं यदित्यस्य स्वरूपात्तेरा निष्प्रा प्रतिपत्तिः यथा दुःखमेव स्वरूपाऽपत्तिः यव
 आकनेरा पविरागमे विवर्तभावोत्ताम वस्तु वस्तुनः स्वस्वरूपापत्तिप्रागेन स्वरूपात्तेरा निष्प्रा प्रतिपत्तिः य
 नान इदु स्वरूपाऽपत्तिप्रागेन तर्फीकारेण भासमाने स्य व इदु विवर्तस्य यवोदा नाशोनामा धिष्ठान
 वीगीर्तियतेतु धादिबहुलसो विफाते त्वप्रसंगान्नि नित्यत्वादि दीयायते विवर्तभावाकारेण नापंदोयव्रान

सिद्धं प्रयत्नं वभानस्य मित्यात्वे विकारित्वात्मा वात्तु न इने ॥ अविच्छिन्नावशेषो विवाहाः कस्तित वस्तु
 न इति तस्यान्ति द्वि वत्तस्यावेत्ता जीवशेषतयाऽवस्था नमेवाद्यवाद इति भावः अस्मिन्नर्थे ॥ १ ॥ तदसंवा
 दस्य अति सतत्त्वतोऽन्यथा यथा विकार इत्युक्तिरिति तः अत्रत्यतोऽन्यथा विवर्त इत्युक्तिरिति तः सामान्यत्वे
 इति तामपवाद क्रियां विस्तरेणाश्रयिपादयितुं प्रक्षिप्तान्ते न त्वास्त्यस्तत्त्वोक्तकारणाश्रयं वाचास्तु
 त्रिवेपकीत्येन तत्तत्कारणाश्रयं पेशावस्था नमेवाद इत्याह ॥ एतद्भोगायतनं वस्तु विधम कलस्वत्वं शरी
 तत्तात्र भोग्यरूपा अवाप्तादिकं एतदाश्रय भूतादिवस्तुदेश भुवनानि एतदाश्रय भूत प्रत्तां व एतत्सर्वमेते
 यां कारणाश्रयं योक्तुं मात्रं भवति एतानि शब्दादिविषयसहितानि पंचोक्तानि सूक्ष्म शक्तिमान् यान्ते
 तत्सर्वमेतेषां कारणाश्रयाऽयं योक्तुं भूतं त्रभवति एतानि शब्दात्तु गुरात्तु तानि अयं योक्तुं तानि इत्यत्रिभुक्त
 नेराश्रयत्वात् तान् भूतास्तानोपहितं तत्राप्युपंतं तुतीयव्रतमात्रं भवि एतत्सूक्ष्म शक्तिं स्वाश्रय प्रत्तां इति
 तत्त्वकारणाश्रयं योक्तुं तेषु महाभूतेषु लोकेषु सत्त्वमात्राऽवतिष्ठन्ते तानि पंचोक्तानि भूता शब्दादिसह

सरोसरणी

सदो सदशो
तानि सत्त्वादिगुणसहितानि स्वकसरासानोपहितैवेतन्ये लीना भवन्ति तद्व्यासा जेतु उपहितैवेतन्यं सर्वं सत्त्वादि विशिष्टं स्वाधारा मूला उपहितैवेतन्ये लीनं भवति तैवेतन्ये मेवावशिष्य इत्यर्थः फलितमाह आभ्या
मध्या रोपाय वादाभ्यां तत्त्वं पदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति तत्त्वं पदार्थशोधनप्रकारं प्रयं वयितुं प्रति सा
नित्रे तत्त्वादि प्रज्ञानादि समष्टिने तदुपहितं सवे सत्त्वादि विशिष्टं वेतन्यं तदुपहितैवेतन्यं वेत्ये एतन्यं ए
तदुपहितं वेतन्यं तत्त्वं तत्त्वाद्यः पिंडवदेकत्वेनावमा समानं तत्त्वेदा व्याप्ये भवति असा नंतदवधि
अश्वरैवेतन्यं तदुपहितं वेतन्यं वेत्येतत्त्वं तत्त्वाद्यः पिंडवदेकत्वेनावमा समानं तत्त्वेदा व्याप्ये भवति असा नंतदवधि
तदुपहितं वेतन्यं तत्त्वं तत्त्वाद्यः पिंडवदेकत्वेनावमा समानं तत्त्वेदा व्याप्ये भवति असा नंतदवधि
अश्वरैवेतन्यं तदुपहितं वेतन्यं वेत्येतत्त्वं तत्त्वाद्यः पिंडवदेकत्वेनावमा समानं तत्त्वेदा व्याप्ये भवति असा नंतदवधि

जीवेवेतन्यतदनुपहितेवेतन्यवेत्येतत्रयंतताः यः पिः वत्पुत्रस्यवतादात्म्या ध्यासेनामेदविवशयात्वं
 पदवाच्योर्भवेतीत्यर्थः त्वंपदलभ्या र्थसाहचर्यदुपाधुपहिताधाममूतमनुपहितप्रत्यगानंदंरुचिंयंवे
 तन्यं त्वंपदलभ्या र्थो भवति। अंतः करणोपहितं येन न्यस्यमाधावभूतं यदनुपहितं प्रत्यागानंदं स्वीयवे
 तन्यंपदार्थलभ्या र्थो भवतीति पदार्थमभिधाय वाक्य र्थश्च उच्यते वाक्यार्थो भवेत्यनेन ननु जीवेश्वरयोर्किं
 विदुः संसर्गसत्त्वादिविशिष्टयोस्तत्पंतविलभ्यरायोस्तत्त्वमस्मादिमहावाक्यानि परस्परविमूढा र्थानि पाद
 कानिक कथमवतं डैक र्थज्ञानप्रतिपादयंति वदन्त्याह। इदं तत्त्वमसि वा शं क्ये संवन्धं नृपेराववं डार्थकोष्ठ
 कं भवति संवन्धत्रयस्वरूपमाह संवन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकराम्यं पदार्थयोर्विशेषराविशेष्यभा
 वः प्रत्यमात्मलभ्या र्थोः पदार्थयोः लभ्याभावे श्वेति। पदार्थप्रत्यमात्मानां संवन्धत्रयस्य ननु विदुः सं
 सतिमाह। ननु नैसामानाधिकराम्यं वविशेषेराविशेष्यता लभ्यलभ्यरा संवन्ध
 दार्थप्रत्यगात्मनामिति पादयोः सामानाधिकराम्यं न दाहवनिष्ठं लभ्या जदशयति। सामानाधिकराम्यं संव

वस्वावत्स्ययासोयंदेवतइत्यस्मिन्वाक्येन कालविशिष्टदेवतासंवावकायं शब्दस्य व० कस्मिन्पिंडे
 नात्पर्यसंबंधः मित्रप्रवृत्तिनिवृत्तयोः शब्दयोर्वैकस्मिन्नर्थेऽपिः समानाधिकरारायं तद्वत्सो यो देवदत्त इति
 वाक्ये स इति तत्पदस्य तत्कास्वदेशे विशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तं एतत्काले तद्देशे विशिष्टं शब्दस्य प्रवृत्ति
 निवृत्तं तत्प्रावृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोर्वैकस्मिन्ने देवदत्तपिंडे नात्पर्यसंबंधः समानाधिकराराय
 मित्यर्थः उक्तमसंदाध्योनि के यो नयति तत्प्रावृत्तिवत्स्ययासोयंदेवत इति वाक्ये पिपरोपेक्षत्वादिविशिष्टवैत
 न्यवावकतत्पदस्य परोक्षत्वादिविशिष्टवैतन्यवावकत्वं पदस्य व० कस्मिन् वैतन्ये नात्पर्यसंबंधः ॥
 तत्प्रावृत्तिवत्स्ययासोयंदेवत इति वाक्ये पिपरोपेक्षत्वादेविशिष्टतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं अपरोक्षवैकित्तसत्त्वादि
 विशिष्टत्वं पदप्रवृत्तिनिमित्तं तत्प्रावृत्तिवत्स्ययासोयंदेवत इति वाक्ये पिपरोपेक्षत्वादेविशिष्टतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं
 नाधिकरारायमित्यर्थविशेषराविशेष्यभावसंबंधस्य रूपमाह विशेषराविशेष्यभावसंबंधस्तु पचात
 त्रैव वाक्ये शब्दार्थस्तत्कालविशिष्टदेवतस्यायं शब्दार्थस्तत्कालविशिष्टदेवतस्य वा न्योन्यभेदभाव
 तत्कालविशेष्यभावसंबंधः ॥ अपावृत्तं वै विशेष्यतां व्यावर्त्य विशेष्यं तत्प्रावृत्तौ यंदेवदत्त इति

वाक्य एव ग्रंथं शब्द वाच्योऽसौ वेत्तत्वे तदेतद् शसं वं ध्वनिशिष्टो देवदत्तपिंडः अयं स इति तत्तु वा व्यातत्कालदेश
 संवंधविशिष्टदेवदत्तादि लोनेनियद्वा प्रतीयते तदा तत्तु ध्वनिस्यायं शब्दवाच्यत्वं निश्चयेदक व्यावर्तकतया वि
 शेषसात्त्वं अयं शब्दार्थस्य व्यावर्तकत्वादि शेषत्वं पदावस इति तत्तु वा व्यातत्कालादिशिष्टो देवदत्त अयमेव
 सः स एवायमित्यन्योन्यभेदव्यावर्तकः नैयासोऽयं शब्दार्थयोः परस्परं विशेषणाविशेष्यभाव इत्यर्थः उक्तं वि
 विशेषणाविशेष्यभावं द्वावर्थान्त्रिके योजयति तत्तु अत्रोपि वाक्ये तत्पदार्थपरो नोत्वादिविशिष्टवैतस्यत्वं पदा
 र्थपरो भूत्वादिविशिष्टवैतस्यत्वं न्यायोन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणाविशेष्यभावः इति तत्तु तत्पदार्थपरो नोत्वादिविशिष्टवैतस्यत्वं पदा
 र्थपदार्थव्यपदपरो भूत्वादि विविधैस्तत्त्वादि विशिष्टवैतस्यत्वं तत्पदार्थवाच्यत्वं सत्त्वादि विशिष्टवैतस्यत्वं तन्मिदं
 इति यदा प्रतीयते तदा कदाचित्पदार्थस्यत्वं पदार्थनिष्ठभेदव्यावर्तकतया विशेषणात्त्वं यदा वतत इति वाच्यं यत्स
 र्थसत्त्वादिविशिष्टवैतस्यत्वं तत्पदार्थवाच्यत्वं विवक्षितत्वादिविशिष्टवैतस्यत्वं तन्मिदं तदप्रतीते तदात्वं पदा
 र्थस्यत्वं तदार्थनिष्ठभेदव्यावर्तकतया विशेषणात्त्वं तत्पदार्थस्य विशेषणत्वं तत्पदार्थवाच्यत्वं तदप्रतीते तत्पदार्थस्यत्वं

24

23

बोधकत्वं प्रणिपाद्यते तत्त्वस्यादिवाक्ये बुद्धिभूता भागलभूतो न्यादिविबोधसाधनं शंक्यता मेदो
 नवस्तु मेद इत्याह। इयमेवमागलभूतो न्यादिविबोधसाधनं शंक्यता मेदो
 जेना विबुद्धये न न्यमात्रबोधकत्वं मेवमागलभूतो न्यादिविबोधसाधनं शंक्यता मेदो
 नित्यकथनीयत्वविशिष्टनीलगुरास्य उत्पलत्वविशिष्टोत्पलद्वयस्य वस्त्वव्यति
 रिक्तं श्रुतादिगुरांतपद्यदिद्रव्यांतव्यावर्तकत्वेन विशेष्यभावनिरूपिततद्विप्रसंस
 र्गत्यनीलगुरावशिष्टस्य वाक्यार्थत्वं तथेहापितत्त्वमस्यादिकाक्ये तत्त्वदार्पणस्य पदो
 भूयत्याविशिष्टेश्वरेषु तन्मस्यत्वं पदार्थस्य अपरो भूत्वादिनिशि

पुत्रे तस्य स्यान्मो न मे दद्यात्तर्कत्वमविशेषणविशेष्यमूतसर्वज्ञत्वकिं भद्रत्वो भयति ह्यपि तस्यै
वासर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य किं चित् तत्त्वादिविशिष्टेन सहैक्यं वा स्यान्नो भवद्विषयं स्रष्टव्यं तदाह
निकपोर्वैषम्यात्रैवमित्याह। अस्मिन्नित्यादिना अस्मिन्वाक्ये नीतमुत्पन्नमिति वाक्ये
ह्यवधार्यो न संगच्छेत इत्यर्थः नीतोत्पन्नमिति वाक्यसंसर्गवैशिष्ट्यार्थप्रतिपादकत्वकल्पने विशेषाभावं दर्श
यति तन्न तु नीतपदार्थनीतगुणस्य उत्पन्नपदार्थउत्पन्नद्रव्यस्य च शोकापटादिव्यावर्तकतया न्योन्यविशे
षणविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टत्वात् अन्यतरस्य तदेकस्य वाक्यार्थत्वांगीकारे प्रमाणांतर
रविरोधाभावात् तदाह्यार्थसंगच्छते नीतोत्पन्नपदार्थयोगुणगुणानो विशेषणविशेष्यभावसंस
र्गस्य नीतगुणविशिष्टोत्पन्नयोरेकस्य वाक्यार्थत्वांगीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणांतरविरोधाभावात्
अत्रैवा संगच्छेत इति भावः तत्त्वमसीति वाक्ये तु तत्त्वं पदार्थयोः सर्वज्ञत्वकिंचित्त्वादिविशिष्टत्वं

वे. टी.

२८

तन्मस्य वा किंचिद्वादि विष्टे श्रुतं तन्मस्य वा तदुभयविशिष्टं चेत्तमे कवा कस्य वा वा क्यार्थत्वां गीका
रे प्रत्यक्षादिप्रमाणं तद्विरोधात् पूर्वस्माद्देश्यं दर्शयति अत्र तु तदर्थं परोक्षत्वादिविशिष्टं चेत्तन्मस्य त्वम
यो परोक्षत्वादिविशिष्टं चेत्तन्मस्य वा न्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतर
विशिष्टस्यान्यतरतदेव स्य वा क्यार्थत्वां गीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधो न ह्यव्याप्येन संगच्छते तदु
क्तं संसर्गादिशिष्टावावा क्यार्थेनाश्रयसम्मतः अत्रैवैकरसत्वेन वा क्यार्थे विदुषां मतत इति ननु तत्त्वम
स्यादिवाच्यमत्रैवार्थक्यं कथं बोधयति अहंस्मक्षणाया किमत्र ह्यक्षणाया आहोश्चिदहं ह्यक्षय
तिविधाविकल्प्य अद्यैव क्षणमाह अत्र तु अत्र तत्त्वमसीति वाक्ये अहं क्षणानसंगच्छत इत्यन्यथः
तदेव दर्शयितुं तद्विरोधात् क्षणाय तावदुदहरणमेव गंगायां घोषः प्रवसतीति वत्तदहं क्षणानसंगच्छते
विरोधेन मुक्त्यर्थं स्पष्टं परिग्रहे मुख्यार्थेनाविरोधे सति मुख्यार्थेनामृतं तद्विरोधात् क्षणाय तावदुदहरणमेव

एम.

२८

गंगायां घोषवसानासंभवात् गंगायां घोष इति वाक्यस्य मुख्यार्थविरोधे सति मुख्यार्थपरित्यक्तलक्षणायाव
 त्वात्सर्ववितीरेद्योवावस्थानप्रतिपादनात् तत्र जह्वक्षणांगीकारेण पुनस्तद्व्याहृतं तु गंगायां घोषो र्वा
 र्धेयभावलक्षणास्य वाक्यार्थस्याशेषतो विरुद्धत्वात् वाक्यार्थमशेषतपरित्यक्तसंघर्षविनीतीरेव क्ष
 णायापुनस्तत् जह्वक्षणासंगच्छते प्राध्यायार्धेयभावलक्षणां सर्वात्मना परित्यक्त्यर्थः त्वमसीति वा
 क्ये प्राक्प्रतिज्ञातं जह्वक्षणासंभवमाविष्करोति । अतुं रोक्षायरोक्षचैतन्यैकत्वलक्षणास्य वाक्यार्थस्य
 भागमात्रे विरोधात् तत्तद्वत्पूर्वस्माद्देवम्यं दर्शयति द्योतयति तत्त्वमसीति वाक्ये परोक्षायरोक्षचैतन्यैकत्व
 लक्षणास्य वाक्यार्थविरोधात् । परोक्षत्वात् परोक्षत्वप्रतिपाद्यत्वांशे विरोधाच्चैतन्यैकत्वविरोधाभावाद्गंगायां
 वाद्व्याकृतसर्वात्मना मुख्यार्थपरित्यागासंभवात् जह्वक्षणा न संभवतीत्यर्थः तत्र हेतुमाह । भागात्
 तैमिषपरित्यक्तान्यतलक्षणाया अपुनस्तत् जह्वक्षणा न संगच्छते विरोधयोः परोक्षायरोक्षत्वयो
 रैकत्वात् संभवेन तत्परित्यागेऽपि वैतन्यभागस्य वैकल्ये विरोधाभावात् तत्ता गोतपुनस्तद्व्याहृतं ननु यथा गं

व. दी.
२८

गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्ये गंगा पदं प्रवाहलक्षणं स्वार्थं परित्यज्य स्वसंबन्धित्वं परिपदांर्थं लक्षयति तथा च
त्वमसि वाक्ये तत्पदं स्वार्थं परोक्षत्वविशिष्टं परित्यज्य जीवचेतनसंलक्षयतु एवं त्वं पदमपि स्वार्थं किं विहृत्वा दिति वि
शिष्टं परित्यज्य इच्छेत्तन्मया लक्षयतु तस्मात्तद्वत्तु सौवभतत्वात् शक्यं निराकरोति न च गंगा पदं स्वार्थं प
थात् लक्षयति तथा त्वं वा स्वार्थं परित्यज्य न त्वं पदार्थं तज्य पदार्थं वा लक्षयतु अतः कुतो जहत् तद्वत्तु न संभवत्ये
इति वाच्यं निराकरणं प्रकरणमेवाह तत्रेत्यादि तत्र तीरस्थदाश्रयणे न तदर्थं प्रतीतो लक्षणात् यातत्प्रतीत्यपे
क्षामपि तत्पदयोः श्रुयमाणत्वेन तदर्थं प्रतीतो लक्षणात् पुनरप्युक्तं तदर्थं प्रतीत्यपेक्षाभावात् श्रु
तवाक्यस्य मुख्यार्थविरोधे मुख्यार्थसंबन्धश्रुतं पदार्थं लक्षयति सर्वजनसिद्धं तदा धर्मं गंगायां घोष इत्यत्र श्रुतवाक्यार्थ
स्य गंगा घोषयोराधाराद्विषयभातसंबन्धस्य विरोधे सति श्रुयमाणं गंगा पदमश्रुतं तीरपदार्थं लक्षयतीति यु
क्तं गंगा पदार्थस्य तिरपदार्थं प्रतीतिसाधकत्वात् इह तु श्रुयमाणत्वे पदयोः मुख्यतयेव तदर्थं सर्वज्ञत्वादि
निरसत्वादिविशिष्टप्रतीतो सत्यामपि लक्षणात् यातत्पदेन त्वं पदार्थं प्रतीत्यपेक्षाभावात् त्वपदेन तत्पदार्थं प्र

२८

तीत्येक्षाभावात्सुख्यार्थसंभवतिलक्षणाया अमाप्यत्वात्तद्वत्तु लक्षणं न संभवतीत्यर्थः द्वितीययक्षां दूषयति अत्र रो
गोभावतीति वाक्यवद्वत्तु लक्षणं न संभवति अत्र त्वसीति वाक्ये अहं लक्षणं न संभवतीत्यन्यथः युक्तः इत्येतन्माह तत्र रो
गगुणगमनलक्षणाया वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपित्यागेन तदाश्रयाश्रयादिलक्षणाया तद्विरोधपरिहारसंभवात् अत्र ह
लक्षणं संभवति अत्र तु परोक्षत्वात् परोक्षत्वादिविशिष्टत्वे तन्मेकत्वस्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तत्संबन्धि
नोपपन्नस्य विरुद्धस्य लक्षितत्वे पितद्विरोधापरिहारसंभवात् अत्र ह लक्षणं न संभवत्येव तत्र शोणोधावतीत्यादि
वाक्ये शोणगुणस्य गमना संभवेन वाक्यस्य मुख्यार्थे विरोधस्य श्रुत्युपपत्त्यां शोणपदस्यार्थपरित्यागेन श्वाश्रयमश्रु
दिक्लक्षयति इति युक्तं अत्र तु त्वमस्यादिवाक्ये तत्त्वं पदार्थस्य परोक्षत्वात् परोक्षत्वादिविशिष्टत्वे तन्मेकत्वलक्षणा
स्य मुख्यवाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्पारित्यागेन तद्विशिष्टत्वे तन्मलक्षणांर्थस्य लक्षितत्वे पितद्विरोधपरिहाराभावाद
अत्र ह लक्षणं न संभवतीत्यर्थः ननु तत्पदस्यार्थविरुद्धपरोक्षत्वादिविधर्मपरित्यागादिविरुद्धत्वे तन्मलक्षणापरित्यागेन तत्प
दार्थकिंचित्सत्त्वादिविशिष्टत्वे तन्मलक्षपतु त्वंपदस्यार्थविरुद्धपरोक्षादिविधर्मपरित्यागादिविरुद्धत्वे तन्म
लक्षणापरित्यागेन तत्पदार्थसर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वे तन्मलोक्षयतु किं भागलक्षणांगीकारेणेत्यास्तिक्यप

गिरति न वतपदं त्वं पदं वा स्वाये विष्णुं प्राप्य रित्यो नारां रसहितं तत्पदार्थं त्वं पदार्थं वा त्वं स यमुक्तः कथं प्रकारं तरे
 ताभा मलक्षणां गीकार इति वाचं स्कोनपदेन स्वार्थो शपदा योतरो मयत्तक्षणाया संभवात् एकै न तत्पदेन त्वं पदेन वा स्वा
 चीनाः परिस्वागेन पदा योतरो मयत्तक्षणाया संभावो दित्यर्थः अत्र ह्रस्वक्षणा संभवे हेतुं पदेन वा स्वार्थो शपदीदया
 गनक्षार्थो तरो मयत्तक्षणाया संभावो दित्यर्थः अत्र ह्रस्वक्षणा संभवे हेतुं तस्मात् पदांतरे एतदर्थं प्रतीतो लक्ष
 णायुनस्तत्प्रतीत्यपेक्षाभावाच्च तत्पदेन त्वं पदेन वा तत्तदर्थं प्रतीतो सत्यां लक्षणाया गुण्यतरस्याः न्यतरस्याः न्यतरप्रती
 तीत्यपेक्षाभावादित्यर्थः अतः परिशेषा गती प्रपक्ष एवांगीकर्तव्य इत्युपसंहरति तस्माच्चथा सोपदेव दत्त इति वा
 क्यं तदर्थो वा तत्काले तत्कालविशिष्टदेव दत्त लक्षणा स्यात्ताव्यां शोरो धादिह्रस्वत्काले तत्कालविशिष्टं प्राप्य रित्य
 ज्या विह्रस्वदेव दत्ता शमात्रं लक्षयति तस्मादिति प्रस्मान्त्वमस्य दिवा को जहत्तक्षणाः जहत्तक्षणा योरसंभवे स्त
 स्माज्जहत्तक्षणाया विह्रस्वत्प्राप्य रित्युपाविह्रस्वत्तन्ममात्रं लयति विषो जना तत्र दृष्टांतमाहुः यथेति
 यथा सोपदेव दत्त इति वा को प्रागुक्त जहत्तक्षणाः जहत्तक्षणा योरसंभवेन तदर्थं स्यात्तत्काले तदेषां विशिष्टस्ये
 तत्काले तदेषां विशिष्टस्य देव दत्त लक्षणा वाच्यार्थं स्पेकस्मिन्तं शेतत्कालविशिष्टभागे विरोधदर्शनात् ३०

तत्परित्यागेनाऽविरुद्धेवदस्यिऽमात्रं लक्षयतीत्युक्तमर्थदाह्यं न केचो जपति तथा तत्त्वसीति वाक्यं तदर्था
वापदीक्षत्वाऽपरोक्षत्वादिविशिष्टत्वे तन्मैकत्वलक्षणा स्ववाच्यार्थस्यांशो विरोधाद्विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिवि
शिष्टोपाविष्टाविरुद्धसंख्ये तन्ममात्रं लक्षयति तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि परोक्षत्वादिविशिष्टत्वे तन्मै
कत्वलक्षणा मुख्यार्थप्रतिपादत्वा संभवाज्ज्ञातं लक्षणावाचिरूपं परोक्षत्वादिविशिष्टत्वांशं परिहृत्वागेना
विरुद्धाख्यं तन्ममात्रं प्रतिपादकत्वं तस्यैवार्थः अख्यं चैतन्ममात्रं प्रतिपादकस्य तत्त्वमपीति वाक्यस्यार्थस्त
प्रपंचमभिधायेदानीं यन्मुर्वेदाद्यनुभववाक्यार्थो वर्तयत इत्यत आह अथाधुना ह ब्रह्मास्मीत्यनुभववा
क्यार्थो वर्तयते गुरुमुखात्तं च कृत्वमस्यादिवाक्यं अवगाह्येह द्यौं हंकारं तज्जडपदार्थसकलं दृष्ट्वा विजलक्षणा
प्रत्यगात्मनः शुद्धेन परमात्मना सहैकत्वबोधानंतरं स्फुटि दधिकारित्वं ध्यावसरः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तैः सविज्ञानं
देकरसमनुभवेन निश्चासुरावाप्नोयद्विष्णुं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थमनुस्मरन्त्येवमात्मानं दमनुभवतीत्यर्थः

वे. टी.

३९

तत्रकारमेवार्ह एवमित्यादिना एवमाचार्येणाध्यासेवापवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थौ शोधयित्वा वाक्येनाख्यार्थे
अवबोधिते अधिकारिणोऽग्रहं नित्यमुद्बुद्धमुक्तसत्यसत्त्वभावपरमानंदानंतादयं ब्रह्मास्मीत्यखंडका
रकारितावित्तवृत्तिरुदेधि एवं संक्षेपेण वक्ष्यमाणप्रकारेणाधिकारिणश्चित्तवृत्तिरुदेतीति संबंधः फदे
त्यायामाह आचार्येणाविषयेऽसंगे निष्कलं क्वचैतन्ये शशभृगायमानाऽविद्यया हंकारादिसर्वा संतमिष्या
पदार्थमध्यासेप्यतदुपवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थौ शोधयित्वा त्वत्त्वमसीति वाक्येन सत्तद्दत्तहृदतहृत्क्षणापाधि
रूपांशत्वागेनाऽखंडं चैतन्ये ज्ञाते सतीत्यर्थः किं विषयिवित्तवृत्तिरुदेतीत्येवमायामेह। अहं नित्येति। अहं
प्रत्यगात्मा परंब्रह्मास्मीत्यन्यत्रः प्रकृत्यपनित्यत्वशंकां निवारयति नित्येति शुद्धपदेनाधिष्ठादिदीप्त
हितं शुद्धपदेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वेन ज्ञादिकं व्यंजयिष्यते मुक्तपदेन सर्वपापिरहितं सत्यमित्यधि
नाशित्वभावत्वं परमानंदपदेन वेदेषिकमनुष्मानंदोदितं मुख्यब्रह्मानंदपर्यतामाकर्मजन्यत्वेन साधि
स्मृत्वेन वृत्तवृत्तान्तेभ्यो विलक्षणं निरनिशयानंदस्वरूपत्वं प्रतिपाद्यते अनंतपदेन च द्वादिवत्परिच्छेदरहित्ये ३९

नदेशतः कालतो वस्तु वस्तुश्चापरिहितं न त्वेवोध्यते अक्षयमिति नाना। त्वेनित्येधेने क्वं बोध्यत इत्यर्थः ननु यथा दी
यप्रमादित्यमंडलं न्यासोति न च प्रयोजनमस्ति तथा नित्यशुद्धस्वभकाशमात्मानं नृणां यित्तवृत्तिः कथं विष
यिक्त्योदेति किं प्रयोजनं न्याशंक्याह सातु चित्प्रतिबिम्बवसहितासतासतीपत्यगभिन्तमज्ञातं परंप्रवृत्तविष
यीकृतं तद्गुताः ज्ञानमेवाध्यते सावित्तवृत्तिः न शुद्धवृत्तविषयिणी किंतु अज्ञानविशिष्टप्रत्यगभिन्नपरवृत्त
विषयिणी सावदेतन्प्रतिवि संवृत्तिता सती चेत्तन्वगतमज्ञानं विवर्तयति तस्याभ्येतन्यावरकाः ज्ञाननि
वृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः ननु अवि करिणस्तत्त्वस्यादिवाक्यं अत्र एवो न्योः अखंडचेतन्यवृत्त्या तदाश्रिताज्ञा
नवार्जितेपितत्कार्यस्य सकलवर्तिव रप्रवर्तव्यतातया प्रत्यक्षं तया भासमानत्वात् न तत्त्वमिदं तसिद्धिरित्या
संकाकारणाज्ञानमाशेतत्कार्यसकलप्रवर्तव्यताशब्दे तसिद्धिरेतत्त्वदृष्ट्या तमाह तदापरकाणां तदुदा
हणददाह च तन्मरिबलकारणां ज्ञाने वाधिते सति तत्कार्यस्याऽपि तस्य वाधितत्वात् तदंभूता एव ज्ञा
कारकारितायित्तवृत्तिरपि ताभवति ननु अज्ञानमाशेतत्कार्यप्रवर्तव्यताशब्दे तस्यापि तदं
कारविनष्टं तेनैव रदेताहतिमित्याशंक्याह तदन्तर्भूतेति अखंडाकारधत्तेरप्यज्ञाने कार्योत्पत्तित्वेति ॥

वे. टी.
३२

वृत्ते की हेतुतात हानि रित्यर्थः ननु तच्चाप्यखंडाकाररूपेति प्रतिविधितवैतन्यभासत्वात्कथमहेतुसिद्धिरित्य
त्पासं क्यहा तत्र प्रतिविधितवैतन्यमपि यथा प्रदीपप्रमाणदित्यप्रमाऽवभासनाऽसामर्थ्यसिद्धौ तदभि
भूता भवति तथा स्वयंप्रकाशमानप्रत्यगभिन्नपरब्रह्मावभासना न हेतुता तेनाभिभूतं सतत्त्वोपाधिभूतार्थं
वृत्तेर्विधितत्वात् दृष्टभावे मुखप्रत्यगभिन्नपरवैतन्यस्य मुखमात्रत्ववत्प्रत्यगभिन्नपरब्रह्ममानं भवति वृत्तिनि
तो तत्प्रतिविधितवैतन्यमपि विवावभासनाऽसामर्थ्यत्वाद् व्युत्पादिविधिते तत्प्रतिविधितवैतन्यमपि विवंचे न्यमानं तपाश्च
शिष्यते दृष्ट्येगोपाधिविगमे तत्प्रतिविधितसुखाभासस्य विवंचितसुखमात्रेतावशेषवदित्यर्थः अप्यभा
वः शोधिततत्त्वंपदार्थस्याधिकारिणस्तदभिहितं भित्तगुरुशास्त्रादिभ्यस्तत्त्वमसौ सुघटेशेनाहं न त्व
शुद्धसत्त्वस्य परमानंदादया ह्युद्वृत्तास्तीति चिन्ता हति रूपा मसादपतितं दधि मवस्यमि व्यनः ३२
प्रगटता खंडवैतन्यवलेन तत्त्वपरिपीडिताज्ञाननाशो भवति तं प्राणी तत्कार्यस्य सर्वस्य भाशादभिव्यक्ति

रपि व्यक्तं रपि च यमेव कृतकं जो व हारुम अज्ञानिताऽग्नित्वं उदरस्य दुष्कृतं शोषार्थं पीतं मज्जलं वत्तं वत्तं
न छा भक्ति तदा नीं तदुता भा सोपि सोपाधिभूतं रते नारात्माऽवभा समा नाऽसमर्थतवादर्पणा विगामे तदु
पाधिकस्य स्वाधि स्वाधिसुर्यवत्त्ववदधिष्ठानमनोभवतीति वेदांतरस्य मिति मते स्पष्टं अनुभवः लोकाश्च
भांति परमेमपि मोहजन्याः स्वमेन्द्रजास्मरुनी एतमाधिविना व्याप्य न काले ज्ञानात्पतिसमये इह न स्प
रत्तं विशुद्धप्रत्यक्सुखाभिपयामृतवित्तद्वैतो मतः परं न खलु विषयमथापि भाति मध्ये च पूर्वपरं रश्मि
गुह्यं मायोशास्त्रगुह्यं क्यसमुत्पत्तौ धमानु प्रभाविना सिते कथं न ज्ञाते २ निरति शयस्य वाचि स्म
प्रकाशे परिस्मिन् कथमिदमावेवेका दुर्लभं तत्तत्परिवाच्यं नुगतमुधुना तदिशिको वा स्ति की
परमविमलबोधेऽभ्युत्थिते ह न ज्ञाने ३ तदेतत्सर्वमनसि विधाया पसंहरति प्रत्यगभिन्नं ननु म
नसैवानुदस्यं दश्यते त्वग्रया बुद्धासु रस वासु रस दर्शिभिः बुद्ध्या लोक न साध्यं स्मिन् च स्तु न्यत्ता मित
परिवृद्धि योगमुपाश्रित्य मश्चितः सततं भवत्येदि मुति मुति स्मृता नां यतो वा बो नि नर्तते प्रमाप्य मनः

३३
 व ती.
 वरमं जानंनं स्वयं प्रकाशमानं प्रकृतं

सासह यन्मनसानमनुते अयदेवतभिरिता ह्योविदितादपि अविज्ञातं विज्ञातं विज्ञातमविज्ञातं अना-
 सिनो प्रमेयस्य यद्विज्ञातं त्वपाविप्रयन्नविज्ञातमात्मना नाभ्यामन्यत्परं विधिपदे घतजः सित्वादिभ्रुति-
 स्मृतिनां च परे रस्य विरोधमाशं यपीरहुरति एवं लक्षितैवानुदृष्टव्यं यत्तममनुज्ञात्पनपोरविरोधः
 एवमुक्तप्रकारेण ज्ञातम्यस्य चोतव्याप्यत्वांगीकारेण पूज्यव्याप्यत्वे प्रतिशिधे सतीत्यर्थः तै देवाहं च तिव्या-
 प्यत्वांगीकारेण पूज्यव्याप्यत्वं प्रतिषेधप्रतिपादनात् अतः करणभूतिगवणनिवृत्त्यर्थमज्ञाना वीक्ष्य चैत-
 नं व्याप्नाति ते तद्व्याप्यत्वं मनी क्रियते आवारमं गानं तरत्तं प्रकाशमानं फलं चैतन्यमित्युच्यते तस्मि-
 न् पूज्यचैतन्ये निष्कलं केचित्तद्विनिर्वाप्यते आवारमं गानं प्रकाशमानं त्वेत प्रयो जनाभावादित्यर्थः अस्मि-
 न् अर्थप्रमाणं तं सावाहयति तदुक्तम् पूज्यव्याप्यत्वं मेवास्पशास्त्रैर्निर्वाहितं वसुधैव कुटुम्बकम् इति व्याप्तिर-
 पक्षितेति धृतिप्रतिबिंबितं चैतन्याभासस्यापि पूज्यचैतन्यप्रकाशकत्वेनेत्यन्तापि सम्प्रति माह स्वयं प्रकाश-
 मानत्वाभास उपपन्नत इति च तदपदार्थाकारितवारिते कते विशेषोक्ति इदानीं तदपदार्थविषयक-
 तम्य

वित्तत्ते ब्रह्माकारक्षये क्षयावैलक्षण्यं दर्शयितुमाह जडपदार्थं अहं ब्रह्मास्मीत्यज्ञानावच्छिन्नब्रह्माकारवृत्तिस्तदावरक
मज्ञानमात्रं विवर्तयति ब्रह्म तु स्वप्रकाशत्वात् स्वयमेव प्रकाशते न तु वृत्तिप्रतिविं वितविदाभासेन सौतन्यं प्रकाशपतनं
तस्मात्सम्भवात् अयं च दृष्टि घटाकाराकारितवित्तवृत्तिसु घटावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानं निवर्त्यमानास्वप्रतिविं वित
विदाभासेन जडं च अपि प्रकाशयति अतस्ततो विशेषोऽस्तीत्यर्थः एतदेव प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते तस्मादिह अयं च दृष्टि
घटाकाराकारेण वृत्तिरज्ञातं च दं विषयीकृत्य तद्गुणज्ञानपुरः संस्वगतविदाभासेन जडं च दं विषयीकृत्य तद्गुण
विषयिणीति तच्च विमर्शयति अपमिति च तिसंवधेया प्रचर स्यात्तातत्वादज्ञातं च दं विषयीकृत्य तद्गुण
विज्ञातं च दं गताज्ञानं दूरीकृत्वा राधं अपि मायति इत्यर्थः अस्मिन्नर्थे ह्यसममिति आह तदज्ञं बुद्धितत्त्वं
विदाभासेन विषयप्रयोगेन तत्राज्ञानं विद्यानश्येदाभासेन च दस्युरेत्तु बुद्धिश्च तत्र बुद्धौ प्रतिवितविदाभासेन च बुद्धि
तस्य विदाभासेन चैतौ बुद्धि विद्याभासेन च दं व्याप्युतः तत्र तपोर्मिधो विद्यावत्या बुद्धिज्ञानं नश्यति विदाभासेन तु
च दस्युरेदित्यर्थः अत्राबुद्धिस्तमाह यथाक्षिप्यमात्रं जडं संधकारगतं च दायपक्षिं विषयीकृत्य तद्गुण
तोषकाक्षिरसनगुणः संस्वयं स्वप्रभाता तदभासपतीति यथा धकारावस्थितं च दायि विषयीकृत्य प्रवर्तमानं

वे. टी.
३४

दीपप्रभामंडलचटावरकोधकारनिर्मिहारखप्रभप्रयावदादिकंप्रकाशयतितद्वदित्यर्थः स्यत
मंघजालेनप्रतिपादितस्यप्रत्यगातिनयरमामानंदारखंडवैतन्यस्यसाक्षात्कारलक्षुणाखंडाकारं
जिःरसाहसिपादपिपुस्तसाधनभूतश्रवणादेरवश्यानुष्ठेयत्वे तेषालेहेरानिक्रमेरादर्शयति
एवंरूपादिनाऽद्वैतंवस्तुभासतरूपंतेताः एवंभूतत्वस्यतत्त्वपदैतन्यसाक्षात्कारपदैतंश्रवणमनन
मिदध्यासनसमाध्यनुष्ठानस्याऽपिहितत्वातेपिप्रदर्शयितेश्रवणांनामषड्विधलिंगैरशेषवेदांताना
मद्वितीयवस्तुनितात्पयोवधावरं लिङ्गानिगुणपञ्चमोपहारकभ्यासीपूर्वतापत्त्यर्थोदोपपत्त्याख्यानिप्रकरणं
प्रतीपाद्यस्यार्थस्यतदाद्यंतपोरूपपादनमुपपन्नमोपसंहारो यथाहोदोगेषषष्ठाध्यायेप्रकरणप्रतिपाद्य
स्यार्थस्यतदाद्यंतपोरूपपादनमुपसंहारो यथाहोदोगेषषष्ठाध्यायेप्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तु
नः एकमेवाद्वितीयमित्यादौरतदाह्यमित्यंतंनचप्रतिपादनं प्रकरणप्रतिपाद्यस्यतन्मध्योपोनः पुन्य ५४
नप्रतिपादनमभ्यासः यथातत्रैवाऽद्वितीयवस्तुनिमध्येतत्त्वमसीतिनवतत्त्वः प्रतिपाद्यद्वयं प्रकरणप्रति

पाद्यस्योक्तं द्वितीयं यत्पुनः प्रमाणं तदपि खरीकरणं अपूर्वता यथा तत्रैवा द्वितीयं पुनो मां तदधिष्यौकर
एतन्निपाद्य तन्महानस्य तदनुष्ठा वस्य वा तत्र भूयमाणा प्रपौ जं न यथा तत्रार्थवा गृह रघो वेद तस्य तावदेव विरं
धान विमोक्षेऽयं संप्रत्यक्षं द्वितीयं यत्पुनः शांतस्य प्राप्तिः प्रपौ जं न भूयते प्रकरणं प्रतिपाद्यस्य न प्रशंसनार्थ
वादः यथा तत्रोक्तं तस्यारे शम्यीये नाश्रुते श्रुतं भवत्यम तं म तं तम विजाते मित्यद्वितीयं यत्पुनः प्रशंसनं प्रकर
एतन्निपाद्य र्थसाधने तत्र भूयमाणा पुनित् रूप पतिः तत्र यथा सोम्ये केन म त्रिं डे न सर्व म न्नये विजातं स्यात्वा
चारं भरणं विकारे नाम धेयं म त्रिं के ते व सत्यमित्यद्वा द्वितीयं यत्पुनः साधने विकारस्य वा चारं भरणं त्रये पुनित्
श्रुपते मनु नं तु श्रुतस्या द्वितीयं यत्पुनो वेदां ता नुगुण पुनित् भिरनवरत मनु विं तने ज्ञातीये देहादिप्रत्यपर
हिता द्वितीयं यत्पुनः सजाती पत्यय प्रवाहो निदध्यासनं समाधिर्द्वि विधः स विकल्पो निर्विकल्पश्चेति तत्र
स विकल्पो नाम ज्ञातज्ञानादिविकल्पः तपानपेक्षयाऽद्वितीयं यत्पुनः नितदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्ते एव
स्थानं तदामन्ययगभादिज्ञाभ्यानेपि म्भदानवत् हेतमानेप्यहेतवं पुनः भासते एवंभूतस्योक्तं श्रुतिपुनः न

व. टी.

२५

भवेत्त्रिरस्तसमस्तोपाधिकप्रत्यगभिन्नपरमानंदविद्रूपसाधात्कार्यतंत्रं अवरादी न्यनुष्ठेयानि प्रतिज्ञा
नीते अचरादयो पीत्यर्थः तन्न अवरास्यलक्षणमाह वदितिलीनमर्थगमयतीति लिंगरादस्य व्युत्पत्तेः
लाभे क्वचि आयवे रूपक्रमोपसंहारादिषु धर्तृलिंगे सर्वेषां चेदंतवाक्यानामद्वितीयेषु स रितात्पर्यमिच्छ
तः अवराभित्यर्थः तानि च लिंगानि क्रमेणैव दिशति उपक्रमोपसंहारव्यासोऽपूर्वताकलं प्रचोति एक
मेवाधितोयमीत्युपक्रमस्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रपादनमुपक्रमोपसंहारवित्यर्थः अभ्यासस्य लक्षणमाह
पुनः पुन्येति अत्रापि श्रुतिमुदाहरति पथेति अपूर्वत्वस्य लक्षणमाह प्रमाणान्तरेति तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पुरु
मीत्यादिश्रुतिभिरुपनिषत्मात्रवेद्यत्वमिति पादनाद्ब्रह्मणोऽपूर्वत्वमित्यर्थः अपवाव्रलस्य प्रकारात्वेन श्रव्य
वहारे स्वातिरिक्तप्रमाणान्नये सत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपूर्वत्वमित्यर्थः क्रमप्राप्तस्य फलस्य लक्षणमाह पलं विनि अ
चातस्य मुपाहरणमाह आचार्यवानित्यादि अवरादि साधनानां ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं यो न न ब्रह्मज्ञा
न स्यात्तत्प्राप्तिफलं ब्रह्मविद्ब्रह्मेवाभवति तदतिशोकमात्मवितरश्रुतेरित्यर्थः अन्वयः अन्वयः अन्वयः अन्वयः ३ राम
वचनलिंगस्यार्थवादस्य लक्षणमाह प्रसंशनीमिति प्रकरणप्रतिपाद्याद्वितीयब्रह्मरूपत्वावकाशक्य ३५

नार्थवाद इत्यर्थः अत्रापि श्रुतिमाह इततमोद्देशमित्यादि-येन श्रुतं श्रुतं भवतीति येन स्वकल्पं वाच्यं क्वा
नब्रह्म स्वरूपश्रवणेनाऽश्रुतं पंचज्ञातं भवति येन ब्रह्मज्ञानेनऽज्ञातं सर्वज्ञातं भवति येन ब्रह्मसाक्षा
त्कारेणाऽसाक्षात्कृतवत्तात्स्यं संभयति ब्रह्मणाऽस्त्वतः संयुतोदकस्यानीयत्वादित्यर्थः अवशिष्टापा
उपपत्तेर्लक्षणमाह युक्तिरिति पचेति तद्विकारेषु विकारनामधेययोर्वीचरंभमत्रत्येन यथा नृत्वमेवाव
शिष्यते नान्यत् तया विधिपूर्तस्य प्रपंचस्य गिरि नदी समुद्रात्मक विकारनामधेययोर्वीचरंभमत्र
त्रत्यादिना त्रमेवाशिष्यते रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमान्तावदित्यर्थः श्रवणानिरूपणनेतरं तं
तरो गस्य मननस्य लक्षणमाह मनैस्त्विति यद्विधिलिङ्गतात्यर्थपूर्वकश्रुतस्याऽद्वितीयब्रह्मरूपे
दानो विरोधिनीरुकाभिर्युक्तिभिर्नैतत्परिणामविज्ञानं मननमिति सर्वः निरुद्धासनलक्षणमाह विज्ञाती
पदेहादिवृत्तं तजऽपदार्थनिराकरणेति न स ज्ञातीयाऽद्वितीया वस्तुविषयकमत्यप्रवाहिकारणानिर्दिष्टा
सनमिति सर्वः सुखानां निरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावे सति विषेकाय तापरिणामः समाधिः सचिद्वि

राम.
व. ह.
३६

विधद्वयस्य सविकल्पक इति निर्विकल्पक्य तस्य लक्षणमाह तत्रेति तत्र तयोः सविकल्पक निर्विकल्पकयोर्मि
धे सविकल्पको द्विविधः अहं ब्रह्मास्मीति शब्दानुविधतया द्वितीये वस्तु निवित्तत्वे एव स्यान्नमित्येकः द्विती
यत्रिपुरललातये सबाह्व्रह्मास्मीति शब्दानुविधतया द्वितीये वस्तुन्यविधेन चित्तत्वे एव स्यान्नमित्यर्थः
ननु भक्षिते पिलशुने भक्षणं तो व्यापिरिति न्यायेनोक्त सविकल्पक समाध्याः सकलमेव निराकरणाप
प्रवर्तनात्तयो रपि क्षात्रादिविषयत्वेन नान्यैतवस्तुमानं तत्रैतया शंकोत्तरमाह तदेति तदा सविकल्प
क समाभ्यनुभवकाले क्षात्रादिभेदे प्रतिज्ञाय प्यैतवस्तुभासत इव सुवर्णमपेक्षुः क्षादिभासे स्या
पि वाच्यं भणामात्रत्वादद्वैतमेव वस्तुभासत इत्यर्थः यद्वा सर्वस्वत्वे देवस्यैतदा म्यामिदं सर्व
मित्या सुवर्णभासवत् मृ-प्रयोगादिभासे एव ननु गतादिभिर्भासस्य वाच्यं भणामात्रत्वेन नान्य
त्रिभास इति वलात् सर्वसह मिति मिश्रितं स मुद्रात्मकं सर्वं जगत्वाधि-तस्यि दानं द्रव्यत्वेनानु
भूयमानस्य तस्य दध्य पद्व्यायेन प्रपंचभासे प्यैतं स हि दानं द्रव्यत्वं वस्तुभासत इत्यर्थं तदुक्तं भवेता
त्

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति मूलकारोऽप्यस्मिन्नर्थे ग्रंथांतं संवदं दर्शयति तदुक्तं दृशि स्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्भिभातं त्यज मेकमक्षरं अलोपकं सर्वगतं च द्रष्टुं तदेव वाहं सततं विमुक्तमिति यत्परं ब्रह्मतदेवाहमिति न्वयः किं तदित्याह दृशिरूपं मिति दृशिर्दृष्टिस्तत्पुरुषं द्रष्टुं तच्च स्पष्टं रमात्मस्वरूपं स तद्दृशि स्वरूपं सर्वसाक्षि स्वरूपी मित्यर्थः तदुक्तं भगवता उपद्रष्टा तेषामन्यत्तत्त्वमस्योक्तं मम ज्ञानं मम चक्षुः ममादृष्टं नुमंतावभर्ता मोक्षतामहे स्वरः परमात्मैति वाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः पर इति पुनः किं रूपं तत्तद्गगनोपमं गगनं नुयमादृष्टांतोऽस्य तत् गगनोपमं गगनोपमं विवर्त्य यस्तथा मित्यर्थः तथा च भगवद्वचनं यथा सर्वगतं सोऽस्मादाकाशं नोऽपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहस्तथा मा नोऽपलिप्यते इति यद्वा गगनोपमं गगनं दमूर्ति स्वरूपमिति त्वर्थः आकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिभुतेः पुनः

वे. टी

३७

कथंभूतंसकृतेकदेवविभातं सर्वदाएकस्वरूपेणभासमानेचद्रादिप्रकाशवन्ननुद्विषयशालमि
त्यर्थः पुनः किंरूपंअजंतमरहितेएकंनिरस्तसर्वोपाधिभेदंअक्षरंविनाशमशहियेनअक्षर
स्वरूप

३९

मित्यर्थः तथा च भगवान्नाह । क्षुरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षुरनुच्यतेति । प्रलेपकं
 असंगत्वाद् विद्यादिदोषरहितमित्यर्थः असंगो घयंपुरुष इति श्रुतेः ॥ सर्वत्र ब्रह्मादिस्था
 वरांतेषु गतं व्याप्तं प्रद्वयं सजातीयं स्वगतं मेदंशं हित्वेन हित्वेन परहितं सततं विमुक्तमि
 तिसर्वदा कार्यकारणत्वं कसर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वेन सततैकरूपमित्यर्थः तस्यान्वभा
 गत्वे । वदो मुक्त इति व्याख्या गुरातो मेन स्तुत इति ॥ तथा एतादृशं निरयति श्रयातं द्यरं
 ब्रह्म तदेवाहमिति भावयतो निबेधप्रतियोगित्वेन तत्र दुपाधि भावनात्तत्र युक्तमेदं भा
 नेय्यैतं भासत एवेत्यर्थः निर्विकल्पकसमाधिस्वरूपमाह । निर्विकल्पकस्त्वज्ञानादि
 त्वया ये क्षुया एक्षुया अद्वितीयवस्तु नितदाकाराकारितायावत्तेरतितरामेकी भावेभा
 वस्थानं । तदा जलाकाराकारितत्वं वणनवभासेन जलमात्रावभासवत् अद्वितीय

रातृ ७

वस्त्राकाराकारितवित्तवत्त्वनवभासेनाधित्तीयवस्तुमात्रमत्र भासेते ॥ ततश्चास्यसुषु
 श्राभेदशंका न भवति उभयत्र वस्त्रात्मानवभासे समानेऽपितत्सम्यग्वासावमा
 त्रेण तयोर्भेदो ययते ॥ अयं वदिविधिः विरकात्नाभ्यस्तपटतरसविकल्पकसमा
 ध्यनुभवजनितसंस्कारसदृशतायाश्चित्तवत्तेर्तात्रादित्रिपुटितनयपूर्वकमद्वैते
 वस्तुन्येकत्वेन भावेनावस्थानात्माकः प्रथमः एतन्निर्विकल्पकसमाध्यम्यास
 पाटवेन लघुसंस्कारतपातात्रादित्रिपुटितनयपूर्वकमखंडाकाराकारितायाश्चि
 त्तवत्तेर्विनायिस्वस्य र्तिवत्तविदानंदात्मनाऽवस्थानात्मकोऽधित्तीयः तत्र
 द्वितीयं पश्युमभिप्रेत्याह ॥ सात्त्विकानादीति ॥ नन्वेवं समाधिसुषुप्तयोर्विक्षेपा
 भावेन वत्त्वमानादभेदमाशंक्यपरिहरतिततश्चेति तत्र युक्तिमाह ॥ मुभयत्रेति

समाधिस्तुष्ट्योरित्यर्थः॥ तस्य भवेति। समाधावलाय मानवत्तिसम्भवात्सुषुप्तौ कस्य
भासं वाच्यं तयोर्भेदपक्षे इत्यर्थः उक्त समाधेः साधनापेक्षायामाह॥ अस्म्येति॥ अस्या
गानि यममियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधयः तानि च साधनानि क्र
मेणोद्दिशति॥ यमेति॥ यमाद्यां गानि समाधेरंतरंगसाधनानां त्रयः प्रथमं यमस्य लक्ष
णमाह॥ तत्राहिंसा समास्तेय ब्रह्मचर्यपरिग्रहाः यमानाह॥ शौचसंतोषतपः स्वाध्या
यश्चरप्रणिधानानियमाः॥ शौचादयः पञ्चनिमादित्यर्थः आसनं लक्षसति॥ कश्चरण
दि संस्थानविशेषलक्षणं नियतसंस्तिकादीन्यासनानि॥ प्राणायामलक्षणमाह॥ पू
रकरेचककुंभकलक्षणः प्राणनिग्रहो यायाः प्राणायामाः॥ इत्यापूरयेद्वायुं मुचेद्
क्षिरायानि तं यावत्स्वांसं समासीनः कुंभयेत्तं सुषुम्णया १ तदा योगाय प्रासने नुपवि

वे० दी०

३८

श्रवयोगमभ्यस्यजितदा गुल्फाभ्यांगुदमूलं निष्पाद्य रेचरो मुद्रा सहा ध्येन प्राणधारणया
सुषुम्णाभ्यामार्गेण मूलाधारात्कुंडला मुष्ट्याभ्यस्वाधिष्ठानमणि परकानाहृतवि
मुक्षुनिर्वाणारव्यषट्चक्रभेदक्रमेण सप्तसदलकमलकर्णिकायां विद्यमानपश्चा
त्तनासप्तसंयोज्य तत्रैव चित्तं नितरी पवद चतुर्लला स्वात्तानंदरसंयिवनात्येतस्या
णयामफलं सचक्षिविधः अगर्भः सगर्भश्चेति । मुंचेदक्षिणप्रावायं मानाफानयनम
व्यधीः पूरयेद्दामप्रातदकुंभयेच्च सुषुम्णया यावच्छासंजितस्वासे भवेन्मासा जितेति
प्रदति ॥ प्रणवोच्चारणित्येन उक्तरैचक परककुंभकक्रमेण प्राण निरोधोऽगर्भका
णायामः रेचयेत्योऽवो नैव हैगुरेण न च पूरयेत् कुंभयेच्चतुःषष्ट्या प्रणवार्धमनु
स्मरन्निति वचनात् ॥ षोडशप्रणवं मनया जयन् दक्षिणप्रावायु विरेच्य द्वाविंशत्सं

३८

राम०

ख्याके प्रणवं मनसा समुच्चरन् ताभ्यावायुमापूर्य चतुः षष्टिं संख्या कप्रणचं मनसा जपन् च
दर्प्य च भ्रूकारं उकारं मकारं धर्मात्रात्मकं साष्टत्रिवर्तनपाकारं कुंडली रूपं चिदानंदं कंदं च मू
लादिब्रह्मरंध्रांतमनुसदधनसुषुम्णया चित्तमपितदेकप्रवणं कुर्वन् याचच्छासं कु
भयेत् तदुक्तमाचार्यैः षोडशतदिगुणचतुषः षिमात्राणि चतानि क्रमशः ॥ रेचकं कु
भकमेदैस्त्रिविधः प्रभंजनायाम् ॥ इति प्राणायामप्रकारः ॥ क्रमप्राप्तं प्रत्याहारं तन क्षयति ॥
इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारं प्रत्याहारः ॥ श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां स्वस्वविषये
भ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् प्राधारो परिश्रयुक्तश्च संघातवत्प्रत्याहारं वर्तनं प्रत्याहा
र इत्यर्थः ननु इन्द्रियारंभं तास्वस्वविषयेभ्यो विवर्तनं प्राप्त्वा हार इत्युक्तं न दसं भविष्य
दादि विषयाणां सुखसाधनत्वेन वैषयिकसुखव्यतिरिक्त्यनिरति सयानंदसंभवा

वे० रि०

४०

वेप्रमाणभावात् ॥ हेरण्याभायम् तभोगस्ये स्वरेण प्रवेणायित्यनुमशक्यत्वाभिति
चैतनमृतेः कर्मजडैः विषयत्वेन पटैस्त्वन्तुमशक्यत्वेयिप्रुदांतः करेण संसाराविद्य
कत्वनिदर्शनात् विषयदोषदर्शनेन तु शक्यत्वादि विषयप्रपंचेन पुरुषोत्तमे
न पुरुषवत्त्वत्तु शक्यत्वात् ॥ अन्यथा संन्यास एव लुप्येत ॥ तस्मान्मासमेतेषां
तपसातिरिक्तमाहुः ॥ एतमेव लोकमीशंतः प्रव्राजजिनप्रव्रजंति एतत्सर्वम्
स्वाहेत्यशुपरित्यज्यात्मानमच्छिन्नेत् ॥ त्यागेनैकैर्मृतत्वमानशुः व्रतचर्यादेव
व्रजेद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्गृहादा सर्वधर्मान् पुरित्यज्यमा मेकं शरणं व्रजे
संसारमेव निःसंसारं दृष्ट्वा सारदिदृश्या प्रव्रजत्यकृतोदात्ताय रं वैराग्यमाश्रित्यः प्र
त्यविधिदिवा सिद्धं वेदांतवचनादयः व्रजावाप्तैतु तस्यागाद संतीति श्रुतेर्वत्नात् ३

४०

राम०

स्मर
त्यादिस्पृतिभिस्तथा आनंदो ब्रह्मेति व्यजनात् एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा
मुपजावती एषोपरस्म मानंदः आत्मैवानंदः यदेव आकाश आनंदो न स्यात् आनंदाध्ये
वरवद्वित्यादिश्रुतिभिश्च नित्यात्मसुखप्रतिपादितत्वाच्च द्वादिवैषेकसुखव्यतिरिक्त
निरतिशयानंदसंवादे प्रमाणभावादित्येतदपि निरस्तं बोधयं संप्रतिधारणात् तद्वत्
यति ॥ अद्वितीयवस्तुन्यंतरिंद्रियावधारणं धारणा ॥ सर्वेषां बुद्धिसाक्षितया विद्यमाने
वस्तुतिविनिक्षेपणं धारणेत्यर्थः ॥ धारणायादवाभासेन चित्तस्यैव भावादद्वितीयवस्तु
निविशिष्टविशिष्टवित्तवत्तिप्रवाहाकारं ध्यानमित्याह ॥ तत्राद्वितीयवस्तुनिवि
शिष्टविशिष्टेन्द्रियावत्तिमुपाधाध्यानं ॥ समाधिरुक्त एव स विष्कम्भकः स्मरत्तद्वद्व्याह ॥ स
माधिस्तु उक्तसविकल्म एव ॥ उक्तप्रमाव्यष्टांगसहितनिर्विकल्पकसमाधेर्निविष्टानु

ज्ञानसिद्धयर्थं विद्युज्ज्ञानव्यतिरेकेण विद्युनिवारणस्य कर्तुं प्रशक्यत्वादयं सचतुरो॥
 विद्यानप्रदर्शयति॥ एवमस्यागिना निर्विकल्पकस्य लयविशेषकवायरसारवाद
 लक्षणाश्रित्वारोविद्यासंभवति॥ तत्रार्धविद्युलक्षयति॥ लयइति॥ लयस्तत्वाव
 तत्त्वयोक्तिविधः विरक्तालं उक्ताष्टांगसहितनिर्विकल्पसमाध्यव्यासपाठवेनाति
 प्रलोभतत्त्वदिप्रजलविंदुवृत्तैर्लक्षितदीपकरिक्तावज्जप्रत्यगभिन्नेपरमानंदे वि
 त्तवत्तेर्लयः प्रथमः॥ द्वितीयस्तु मूर्खावस्थावत् शालस्येन चित्तवत्तेनाश्रयादि
 विषयमहानादरे सति प्रत्यगतिस्वरूपानवभासनाश्रितेस्तद्धीभावत्तक्षणनिदा
 रूपः॥ तत्रार्धमंगाकृत्यद्वितीयस्य विद्युत्वेन तत्त्यागायतत्स्वरूपमाह॥ अथ उक्तं
 नवत्नं वनेन चित्तवत्तेरन्यावत्नं वनं विक्षेपः॥ अथ वस्तुगुणयोस्तर्भुवतयाप्रव

तमानायाश्चित्तवृत्तेऽश्रितवत्त्वं वनेन तत्र स्तपक्षिवत्पुनर्वाद्यविषयगहरणाय प्रवृत्ति
विक्षेप इत्यर्थः तृतीया विधौ माह ॥ तत्र विक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनायास्त
श्चिद्भावादखंडवस्त्यननत्वं वनं ककवायः ॥ स्त्रिविधा वाद्याः आभ्यंतरा वासनाभाव
रूपाश्चेति वाद्याः पुत्रादिविषयाः आभ्यंतरा मनोराज्यादयाः संस्काररूपा वास्तना
मयाः तत्रानेकजन्माभ्यस्तवाद्याभ्यंतरं रागाद्यनुभवजनिता संस्कारैः कलुषा
कृतं चित्तं कथं चित्प्रवरणदिसाधनेनांतर्मुखमपि चैतन्यगहरणसामर्थ्याभा
वमध्यरावस्तब्धा भवति । यथा राजदर्शनाय स्वहानिर्गत्य राजमंदिरं प्रविष्टस्य क
श्चित्पुरुषस्य द्वारपालविरोधेन स्तब्धाभावः ॥ तथा परित्यक्तवाद्यविषयस्याखं
डवस्तुगहरणाय प्रवृत्तस्याऽप्युद्धारागादिसंस्कारैस्तब्धाभावादखंडवस्त्यगहरण

केषा यदुत्पत्त्यर्थः चतुर्थविद्यमाह ॥ अखंडवस्त्वनवलं वनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पका
 नंदादानं रसास्वादः ॥ उक्तलक्षणसविकल्पसमाध्यामध्यं द्वितीयायः शब्दाभिन
 नुविद्मस्त्रिपुटी विशिष्टस्तस्मिन् यमानंदो वाद्यशब्दादिविषयप्रयत्नं भारत्यागप्र
 युक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तो ॥ यथानिधिगम्य रणाय प्रवृत्तस्य निधिपरिपालनकभूत
 प्रेताद्यावत्तस्य निधिसभावेऽपि भूताद्यनिवृत्तिवृत्तिमात्रेण कोपि मद्गानां नंदो भव
 ति ॥ तथा सविकल्पकसमाध्यावरं वडवस्त्वनवलं वनेन नित्यानं वरसासा
 स्परदनाभावेऽपि अनिष्टवाद्यप्रयत्नं निवृत्तिजन्यानंदं सविकल्पकरूपं ब्रह्मानंद
 प्रमेषास्वादयति ॥ तदुःसास्वादनमित्यर्थः ॥ लक्षणं त्रमाह ॥ समासधारंभस
 मये सविकल्पकानंदास्वादनं वा ॥ निर्विकल्पप्रमाधारंभकालेऽनुभूयमानसविकल्प

कानंदत्यागाऽसहिस्मृतया पुनस्तस्यैवास्वादने रस्वादनं रस्वास्वाद इत्यर्थः प्रोक्तविघ्नचतुष्टयमि
वृत्ते फलमाह ॥ अनेन विधचतुष्टेन विरहितं चित्तं निर्वातदीपवदचलं सदखंडं चैतन्य
मात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्विकल्पकं समाधिरुच्यते ॥ त्रयादिविघ्नाभावसहितं चित्तं
यदा निर्वातदीपवचलमखंडं चैतन्यमात्रमवतिष्ठते तदा निर्विकल्पकं समाधिरुच्यत
इत्यर्थः त्रयादिविघ्नसम्भावे तन्निवृत्तिप्रकारे च वृद्धसंमतिमाह ॥ तदुक्तं ॥ नये संवोध
ये चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः सकषायं विजानीया समं प्राप्नोन्वात्मने १ नास्वादये
इतन्निःसंगप्रतया भवेदिति ॥ पूर्वोक्तनिद्रातन्क्षणे त्वये जाते सतितं निवृत्त्यर्थं चित्तं
संवोधयेत् ॥ चित्तगतजाडादिपरित्यागेन चित्तमुद्धोधयेत् ॥ उक्तविक्षेपयुक्तचित्तं यदा

भवतितदाविषयवैराग्यादिनाचित्तं समयेत् । वहिर्मुखतां परित्यज्यात् मुखकुर्यात् । उक्तं
 रागादिकपापसहितं चित्तं यदा भवेत्तदा विज्ञानी यात् ॥ इयं रागादिवासनावृत्तिविष-
 यप्रापिकान्तरं वदन्त्यपि काश्चित्तेनेपं समीचीनेति विविधप्रत्यक्षप्रवरणवासनाः
 सकाशादिद्वयं निरुद्धाः । तत्प्राज्याय मिषिति विज्ञानी यादित्यर्थः । यदा सम्पद्वस्तुन्यप्राप्तं
 चित्तं भवति तदा तच्चित्तं कषायसहितं विज्ञानी यात् । तच्चित्तं यावता कालं तरागादिवा-
 सनाक्षयसहितं भवति तत्कालं तच्चित्तं स्वस्थानात्र चालयेत् न कंययेत् ॥ वासनाक्ष-
 यानंतरं चित्तं स्वक्त एव प्रत्यक्षप्रवरणं भवति त्यर्थः ॥ नास्वादयेदिति पूर्वोक्तं सविकल्प-
 रवदुःखादिसंगादिरहितः ॥ अतः प्रज्ञया त्युक्ते भवेन्नियुक्ते क्तिमाह । तिः संग इति ॥

पञ्चमः अथ पञ्चमोऽङ्गः । तत्र विष्णुसंज्ञायाः प्रमाणम् । तत्र विष्णुसंज्ञायाः प्रमाणम् । तत्र विष्णुसंज्ञायाः प्रमाणम् ।

प्रेतु चेतसा ह्येयां तर्गततया दहनां तर्गतवीजवच्चित्तस्य सद्य एव विनाशस्तदपि न समाधि
 ॥ एकाग्रतां यतं जलिः सूत्रयति ॥ शान्तो दितो तुल्यप्रत्ययो चित्तस्यैकाग्रतापरिणामरूतिः ॥
 अस्वार्थः शान्तोतिजः उदितो वर्तमानः प्रत्ययश्चित्तवृत्तिः अतीतप्रत्ययो यं पदार्थपरिग
 ह्नाति ॥ उक्तापितमेव चेद्गुह्यात् ॥ तदा तावुभौ तुल्यार्थप्रत्ययो भवतः ॥ तादृश एव चि
 त्तस्य परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते एकातामिदं चित्तधारां समाधिसूत्रयति ॥ सर्वार्थतैका
 ग्रतयोक्षयो दयौ चित्तस्य परिणाम समाधिरिति । रजोगुरोर्न चात्ममोक्षं चिन्तयन् कामेण सर्वा
 र्थान्परिगृह्णाति । तस्य रजोगुरोर्निरोधाय क्रियमाणेन अत्यग्रविशेषेण दिने दिने यो
 गिनः सर्वार्थताक्षीयते ॥ एकाग्रता चेदतिता चेदतिता दृष्टाश्चित्तस्य परिणाम समाधि
 रित्यर्थः अस्वसमाधेरष्टागाद्युपरामनियमाना एणायामप्रत्याहारः पञ्चवह्निगानिहि
 सादिभ्यो निषिद्धेभ्यो योगिनं कर्मभ्यो यमयति निवर्तयतीत्यहिंसा दयो यमाः जन्महेतुकु

धर्मान्निवर्त्य मोक्षहेतुनिःकामधर्मनियमयंती प्रेरयंतीति शौचादयो नियमायम
। नियमयो रनुष्ठानवैतनक्षयस्मर्यते ॥ यमान्सेवेतसततं न नित्यं नियमान्वुधः ॥ मि
यमान्यतत्पुर्वा रोगानियमात्केवलान्भजतिति ॥ बुधायमनियमौ समक्षयमव
रुत्नेषु यत्नेषु बुद्धिमनुसंधातश्चासनं प्राणायामप्रत्याहाराः व्याख्याताः ॥ धारणा
ध्यानसमाधि त्रयं मनो विषयत्वात्संप्रज्ञातसमाधेरंतर्गं यमादिकं तु वहिरंगं ।
तथा च केनापियुरूपेन श्रंतरंगे प्रथमं तन्मयं सति विहिरंगं नाभायुभायनाति
प्रयारकर्तव्यः ॥ यद्यपि यतं जलिनना भौतिकमूलतन्मात्रेन्द्रियाऽहंकारविषयाः
संप्रज्ञातसमाधयोर्तु उधाप्रपंचिताः तथापि तेषामंतर्ध्यानाऽकाशागमनादिसि
धिरंतर्गतयामुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाच्चास्माभिस्तत्रादरः क्रियते ॥ तथा चो
क्तं वशिष्ठरामाक्षसंवादे ॥ श्रीराम उवाच ॥ जीवन्मुक्तप्राप्तिराराणां कथमात्म
विदां वराशक्तयोनेह दृश्यते ॥ श्रीकाशागमनादिकाः १ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ ना

त्मज्ञस्यैषविष आत्मज्ञो ह्यात्मनात्मद्वक् आत्मनात्मनिसंतुष्टेनाविद्यामनुधावति
 येकेचनयगभ्दावास्तानविद्यामया त्विदुः कथंतेषु कित्नात्मज्ञस्त्यक्ता विद्यानिम
 ज्जतिद्रव्यमंत्रक्रियाकात्नायुक्तयः साधुसिद्धिदोः परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वतिका
 श्रनेति॥ आत्मविषयस्तु संप्रज्ञातसमाधिर्वासनाक्षयस्य निरोधसंभोधश्च
 हेतुस्तस्मात्तन्नादरः कृतः अथपंचप्रभूमिकारूपश्चित्तस्य निरोधलक्षणः समा
 धिर्निरूप्यते॥ तंचममाधिंस्त्वयति॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभि॥ भवंप्रा
 दुर्भावौ निरोधलक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिरणामरति॥ व्युत्थानसंस्काराः
 प्रादुर्भवन्ति॥ तथा समाधिविरोधिनः॥ तेचेनिरोधहेतुना योगिप्रयत्नेन प्रतिदि
 नं प्रतिक्षारणं वा मिभ्रयंते तद्विशेषेण यिनश्च संस्काराः॥ प्रादुर्भवन्ति॥ तथा सति नि
 रोधैकैकस्मिन्महरोधित्तमनुगच्छति॥ सोयमादृशश्चित्तस्य परिरणामो भवति यदा त
 दाप्रसंप्रज्ञानसमाधिरुच्यते इत्यर्थः एतत्समाधिरूपं जीवन्मुक्तस्यैव संभवति नान्य

स्येति मनसि निधाय प्रथमं जीवन्मुक्तं स्वस्वरूपं प्रतिपादयितुं प्रतियजानाते ॥ अथ जीवन्मुक्तत्वं
क्षरणमुच्यते रतस्य त्वक्षरमाह ॥ जीवन्मुक्तो नामेत्यादिना ब्रह्मनिष्ठ इत्येतेन ॥ जीवन्मुक्त
को नामास्वस्वरूपास्वदुःखान्न ज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपास्वदुःखान्निरासात्का
त्कृते अज्ञानतत्कार्यसंचितकर्मसंशयविपर्ययादां नमपि बाधितत्वात् ॥ अरिवत्नबंध
रहितो ब्रह्मनिष्ठः ॥ अत्र अरिवत्नबंधरहितो ब्रह्मनिष्ठो जीवन्मुक्त इति तस्य त्वक्षरणं ॥ जी
वन्तः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुरबहुः खलक्षणेऽरिवत्नोपश्रितधर्मः सन्नेशरूपत्वा
द्धो भवति ॥ तेन रहितः परित्यक्तबंधनः ब्रह्मनिष्ठः तदेकपरतायस्य स ब्राह्मात्मैक
त्वनिष्ठः ॥ जीवन्मुक्त इत्यर्थः सकलबंधरहिते देतमाह ॥ स्वस्वरूपेति ॥ गुरु सर्वबंधरा
हित्यपपद्यत्त इत्यर्थः तथा च श्रुतिः ॥ भिद्यते हृदयं न विधिं च ते सर्वसंसायाः क्षीयते चास्य

४६

चास्य कर्माणि दृष्ट तस्मिन् दृष्टे वरावरेदति ॥ ननु एतादृशस्य जीवन्मुस्य देहे द्विपादिभानम
 स्ति न वेत्याशंक्य दग्धपटन्यायेन द्रुजालनिर्मितसौधसमुद्रादिवच्च बाधितानुवत्त्या
 मिष्यात्वेन भानेपि परमार्थतया भानं नेत्याह ॥ अयमित्यादि ज्ञानपश्यतीत्यनेन ॥ अ
 यं तु व्युत्थानसमये मांसश्रेणिरितमुत्र पुरीषादिभाजनेन शरीरेण ध्यमाव्ययदुत्वादिभा
 जनेनैदियग्नमेरा ॥ अशनापि प्रयासाशोकमोहादिभाजनेनांतःकरणेन च पूर्वपूर्व
 वासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानविरुद्धा रध्वकत्नानि च पश्यन् नपि
 परमार्थमिदमिति न पश्यति ॥ अस्मिन्नर्थे श्रुतिस्मृत्युपपन्नमिच्छाद्वयं माह ॥ सचक्षुरच
 क्षुरिव सकर्णे कर्णे कर्णद्रव्यादिभुतेः ॥ आचार्यवचनप्रमाणायति ॥ उक्तं च । सृष्टि वजाग
 तियो न पश्यति द्रव्यं तु पश्यन्नपि चाद्वयं ततः ॥ तथा च कुर्वन्नपि निश्चिप्रश्नस आत्मविन्नान्यदतीह

कानास्य
 वित्तजीवन्मु

११०

४६

[illegible]

के.टी.
४७

श्रुतं तत्पदं शांवेयकोर्मदोपुचिभक्त्या इति ५ जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभिमानो नास्तीत्यपि संमतिः प्राह ब्रह्मवित्तं तदमुक्तं
स आत्मतो त्वेतर इति ननु विदुषोपयेषावरणाप्रसंगो नास्तीत्युक्तं तदेनोपपन्नं नमात्रवधेन तपित्वधेन तपस्य नाहं क
तोभावो बुद्धिर्पुनर्लिप्यते हित्वापि स इमाह्वो कान्तं इति न निवर्तयते १ ह्यपेक्षया तस्य ह्यस्याप्यवुद्धि कुर्यात् ब्रह्महत्याया
तलरुषिणाप्यभार्यो विन्नपुरोपेक्षयाप्येः स्यप्येते अथ मेधसहस्राणि ब्रह्मत्यासता निव कुर्वन्तपि न लिप्येत्येकत्वे प्रपश्य
ति समप्यभयं प्राप्तस्तार्यवर्ततत्त्वः स पुनः समप्योत्तरेव तत्रैव न ही छति अथैव कर्मनामात्वा दुष्टानामत्ययामथावर्तने
तेनेतमशास्त्रार्थोति श्रुतं यन्नयोऽने रित्यादि श्रुतिस्मृतिपुक्तवाक्यैर्विदुषोपयेषावरणात्वापीकारादिति चेत्तस्य संतेषां भव
नानां विधजततिपरत्वेन तत्कर्तव्यमित्यत्र तात्पर्याभावात् तदुक्तं सा चोक्तः अधर्मा जायते तानपथे षावरणा धर्मकूपे कर्म य
तस्याघतधर्मोपि नेष्यत इति नन्वेवं ममापि त्वमं हिंस्रमहिंसा रंतिराजवमित्यादि स्मृत्तुक्तसाधनस्य अद्वेष्टास्वभूतानां
मित्यादित्वनैः प्रतिपाद्यनाद्वेष्टत्यादिगुणसमूहस्य विदुषासंपद्यमानत्वाच्च वार्तातेन सह विरोधमाशंक्य अमानिर्तयति

४७

रामे

संपादनस्य वविदुर्वासां न्यासविषयत्वादिदं पातुल्यकुरातेनालंकारवदनुवर्तना न्तविधौ धुत्वाह तदन्तो ममानि
त्वादिनिज्ञानमाधनानि अदेष्टुत्वादिष्यः सगुणाश्चालंकारवदनुवर्तते ॥ जीवेत्कुत्तावस्यापामिसर्पः अस्मिन्नर्थे
वार्तिकसमप्रतिपाद तदुक्तं उक्तत्वात्मावबोधस्य संक्षेपत्वादप्योगुणाः अपेक्षन्तो भवेत्सस्य न तु भाव न रूपिणः तेषां प्रति
माधनरूपान्तरावतिरेकगुणा इति ॥ अथ विदुस्तं न्यासिनो जीवन्मुक्तस्य अदेष्टुत्वादप्योगुणाः अप्रपाते न स्वतः एव भवेति न
नुमाधनरूपिणः तेषां प्रतिपादनरूपान्तरावतिरेकगुणा इति ॥ उक्तं नुमाह उक्तं नुतिपत उक्तं आत्माः क्वो धोक्त्वात्मेकत्वात्स्य
प तत्तत्स्य ते गुणाः लक्षणात्वेनैव भवेतीत्यर्थे इपताप्रतिबंधेन प्रतिपादितेः स्मिन्नेवेदां तस्यागाव्ययस्यैवामां हं न स
परिवाजकावर्षिणो जीदेगामहाप्राप्तेषां पापं वदोता नामेता रम्यमाधनवत्तुष पप्रय भन्तस्य प्रमातृधिकारिणां
लात्तानतिवृत्तिर्ज्ञानपरमाप्तेरप्राप्तिरिदमेव प्रतीयमानाः विद्यमानं कल्पप्रपञ्चोत्तमव्रतारण्ययोगापापवदपुः स गीत
अपेक्षं प्रतिपाद्यतस्माधने च अत्रागादि तं सचम मिधापतस्यैवाधिकारिणाः तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यापनं तत्त्वमस्यैव

वर्षे

४८

साक्षात्करेणानिरस्तममस्तभेदबुद्धेर्जीवन्मुक्तत्वं दर्शितं शतावृत्तेरकार्वाकसिद्धेः किं बहुग्रंथलोखेनेनेतिमनीमिति
भाषमप्रत्यसैवजीवन्मुक्तस्यखप्रकाशात्मानंदातुमैवेकनिष्ठस्यभेदप्रतीतभविष्यचिद्योलेखवशात्मापक्षरुमिभुजा
नोभिराटनादिदेहपात्रामात्राक्रियावशिष्टोब्रह्माध्वं न हवावनिष्ठतदुपसंहरति किं बहुनेत्यादिनाकिंबहुनाअथ
देहपात्रार्थमिष्टानिष्टापरिच्छाप्रपित्तानिष्ठसुखदुःखान्तरक्षणात्मापक्षफलान्तरुभवन्ततः करणाभासादीनामवभास
कः सन्नतदवमानेप्रसंगानंदैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमसंज्ञं ब्रह्मावतिष्ठते प्रारब्धं त्रिविधरेवच्छक्तं तपरे
छाक्तं तमनिष्ठकृतं वेति युत्यानदृशपासीश्वरेरपितपासकीपेच्छयाक्तं त्वेच्छकृतं भितं भिराटनादिसमाय
वस्थापंशिष्वादिभिरीपमानमन्तादिकंपेच्छाक्तं समाध्ववस्थापौयुत्यानदृशायां वा आकाशाफलपातवदकसा
आपमानं पाषाणं पतलकं कुवैधादिकं मनिष्ठाक्तं तथाचापं जीवन्मुक्तः प्रोक्तस्त्रिविप्रारक्षप्रपित्तसुखदुःखम
वनबुध्यादिमाक्षितपासवीवभासकः सन्भोगोआरब्धमिक्षेपेतिप्रत्युत्पागभिन्नेपरमात्मनिप्राणारिलपानं

४८

॥

तत्र प्रत्ययः विद्यकमेकारः कृतकतकतसमनालितप्रकलमेदप्रतिभोमविस्मयति यत्र इति सकलेदरहस्यता
न्यपमित्यर्थः अपजीवजीवमुक्तो बुध्या युपाधिविलोमसति पटा युपाधिविनिर्मुक्ता काश्वत्सु तड सुपचार्यवहारभा
कमर्वाते वेदत्वस्याप्यवास्तवत्वात् तदुक्तं मां चार्थः नतिरोधी भवोत्यति न संशयं तच्च साधकं न समुद्धनवी मुक्त इति पापुम्
येतीति अस्मि जीवमुक्तस्योपाधिविगमे ममपे प्राणास्वलिङ्गाशरीरमति तस्य लोहत्वं तस्मिन् नीरविंदुवत् सगामिन्न परमा
नंदेलीनत्वात् स्थूलशरीरं नोतिष्ठति इत्युक्तिमाह न तस्य प्राणा उक्ता मं तत्रैव समवनीयं ते विमुक्तस्य मुख्यतया दि
श्रुतिः अपजीवमुक्तो जीवन्ते यदप्यमाता द्रगादे वा दिवं धनादिपेशेषेण मुक्तं स न वत प्रां मातृदेहपातुमति भविदे
व वधनादिशेषाणामुच्यते इत्यपि उक्तिमाह चिं सक्तं चेति हृदयापकेऽपि पदमसं प्रमुच्यते कामापेक्ष क्रुदिसि
तादश्च यमसोऽमृतो भवसेन ब्रह्मसमस्तु त इति वाशिष्ठे जीवमुक्तपदेत्यत आह कालमाकृते भस्मेदमुक्तं
परतोऽप्यतमि वेति अमृतोऽप्यपुरुषः आकाशवत् सर्वगत इति तः अस्मादिं शुद्धमया परविद्धमिमांश्च ता प्रत्या

विदितादिश्रुतिमिच्छासीत्यतिसमसमयमेतमुक्तिपादनात् तदुक्तेशेषेणतीर्थस्वपवग्रहेवानवमुक्तेमदस्यतिरपिपरिस
ज्यदेहतातसमकालमुक्तकेवलं पातिरुक्तशोकरीत वशिष्ठादीनां त्वधिकारिकपुरस्सत्तेन पावदविकारप्रारब्धवेगपुक्त
शापादिनासीकृतापोतरदेहपातेपितदेहभाविभोगस्यनिवारपितुं मांशं कत्वात् प्रारब्धस्य विनाशभोगेन क्षपादुपपत्ते
यावदविकारमवस्थितिरधिकारिकाणामिति भाग्योसर्विशेषितत्वात् अस्मदादीनां च प्रारब्धकर्मणो ज्ञेयदेहसंयमकत्वस
मवेत्तिरप्यदेहविनाशो भूतानोत्पत्तेरसंभवात् त्वामदेवेत्यथाह त्वात् अन्वयागर्भस्य प्रवर्णगाद्यभावेन तानोत्प
नुपपत्तेन नुत्तानि नामपि स्वभावस्याप्यदेहं भविकारवत्सुक्तानामपि पुनर्देहांतरस्वीकारः किं न स्यात् इति चेन्न केवेत्
मंसमापिरादि सादिवाक्ये ह कृता निर्गमनाभावश्च प्राप्ता देहभ्रमरासस्तु जदंजरप्रतिपत्तं विस्मयदेहविमिश्रित
गातं चैव संप्रतदुक्तं स्कां देहस्मिन्नदेहदेहतातमयो हं विज्ञापते तदेहपातपर्यंतं मेवं संसारदर्शनं १ पुरेपि नान्ति
सारदर्शने परमार्थतः कथं तदेहं न देहविनाशादुच्यते २ तस्मात्सर्वे ह्येतदेहं चरमविशमं जापतमुक्तिरेतानां प्रमादादे

सुचो ५०

वमुच्यते इति । तस्मात्सुपसंविमुक्तश्च विमुच्यत इति । नित्यं पुरुषपरिपूर्णमधपंसच्चिदात्मकमखंडमक्षरं सर्वसु
स्वमवोधतकृतैवर्जितं दहमस्मितत्वं १ गोवर्धनप्रेरणापाविमुक्तसंज्ञेपवित्रेतरसिंहयोगी वेदांतसारसवकारटीका
सुवोधनीविष्णुपतेपरस्तात इति श्रीमत्परदेसपरिब्राजकाचार्य श्रीमत्कल्याणदेवभावावतत्पपादशिष्यनरीसहसर
स्वतीकृतावेदांतसारसटीकासुकोषिसमाप्त सप्तमंस्तु संमत् १८३८ एमरामरामएमरामवेष्टनमः ।

109
7

५०

109
7

L
601

970

राम